

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

АБДУЛЛАЕВА МОХИРА ЗАХИДЖАНОВНА

КИБЕРМАКОН ВА ИСЛОМ БИЛАН БОҒЛИҚ
ДИНИЙ-МАЪНАВИЙ ЖАРАЁНЛАР

07.00.04 – Диншунослик

ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

Тошкент-2020

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
диссертацияси автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации
доктора философии (PhD) по историческим наукам**

**Contents of Abstract of the
Doctor of Philosophy (PhD) Dissertation on Historical Sciences**

Абдуллаева Мохира Захиджановна Кибермакон ва ислом билан боғлиқ диний-маънавий жараёнлар (07.00.04).....	3
Abdullaeva Mokhira Zakhidjanovna Cyberspace and islamic religious-spiritual processes (07.00.04).....	21
Абдуллаева Мохира Захиджановна Киберпространство и исламские религиозно-духовные процессы (07.00.04).....	33
Эълон қилинган ишлар рўйхати.....	36
List of published works	
Список опубликованных работ	

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМий ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМий КЕНГАШ

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

АБДУЛЛАЕВА МОХИРА ЗАХИДЖАНОВНА

КИБЕРМАКОН ВА ИСЛОМ БИЛАН БОҒЛИҚ
ДИНИЙ-МАЪНАВИЙ ЖАРАЁНЛАР

07.00.04 – Диншунослик

ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

Тошкент-2020

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2018.1.PhD/Tar287 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифасининг www.iiu.uz ва «ZiyoNet» ахборот-таълим портали www.ziynet.uz манзилларига жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Мунавваров Зоҳидулло Иномходжаевич
сиёсий фанлар доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Бабаджанов Бахтиёр Мираимович
тарих фанлари доктори, профессор

Каххарова Матлюба Манофовна
фалсафа фанлари доктори, профессор

Етакчи ташкилот:

Ўзбекистон Миллий университети

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 рақамли Илмий кенгаши БИММ платформасининг 2020 йил «04» июнь соат 12:00 даги онлайн мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй, Тел.: (99871) 244 00 56; факс: (99871) 244 00 65; e-mail: info@iiu.uz).

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (__ рақами билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй, Тел.: (99871) 244 00 56; факс: (99871) 244 00 65; e-mail: info@iiu.uz).

Диссертация автореферати 2020 йил «___» _____ куни тарқатилди.
(2020 йил «___» _____ даги ___ рақамли реестр баённомаси).

Ш.А.Ёвқочев

Илмий даражалар берувчи Илмий
кенгаш раиси, с.ф.д., профессор

Д.А.Рахимджанов

Илмий даражалар берувчи Илмий
кенгаш котиби, т.ф.н., доцент

З.М.Исламов

Илмий даражалар берувчи Илмий
кенгаш қошидаги Илмий семинар
раиси, фил.ф.д., профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Дунёда ХХ асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб компьютерлар ва интернет алоқасининг оммалашуви инсон амалий фаолиятининг ҳар бир жабҳасига, хусусан, диний жараёнларга таъсири баробарида, ХХI аср ибтидоида қатор ижтимоий ва иқтисодий муаммоларни ҳам келтириб чиқарди. Инсоният тарихида маълумот узатилишининг тезлиги ва муҳимлик даражаси бугунги кундагидек жадал суръатларда оммалашушига кибермакон асосий воситалардан бири бўлиб хизмат қилмоқда. Шу боисдан ҳам кибермакон ва ислом билан боғлиқ диний-маънавий жараёнларни илмий концептуал ўрганиш долзарб аҳамият касб этмоқда.

Жаҳон миқёсида ахборот-коммуникация технологияларига интилиш глобаллашув шароитида ўзининг мустақил фикрига эга, техника имкониятларидан унумли ва рационал фойдаланувчилар учун улкан имкониятлар эшигини очди. Интернет тармоғининг дастлабки вазифалари аввалида технологик узилишларни бартараф этишга алоҳида эътибор қаратилган эди. Вақт ўтиши билан “Бутундунё ўргимчак тўри” инсон эҳтиёжлари ва қизиқишларидан келиб чиққан ҳолда турли мазмундаги ахборотлар, кўнгилочар дастурларни ўзида мужассам этган мисли кўрилмаган қулайликларни яратди. Бу эса, ўз навбатида, интернетнинг кенг оммалашувида олиб келди. Шу билан бир қаторда, инсон онгига салбий таъсир ўтказишга қаратилган тажовузлар, мамлакатнинг ахборот бошқарув тизимини издан чиқаришга уринишлар ҳам ортди. Кибермакон эса ижобий ва салбий жараёнларни амалга оширишда қулай муҳит мақомини касб этди. Телефон суҳбатлари, “чатлар”, турли онлайн баҳслар, компьютер алоқаси умумий кўринишда кибермаконда ривожланди.

Рақамли технологиялар кибермакондан эркин фойдаланиш имконини яратиш билан бир вақтда, ундаги хавф-хатарларнинг кўз илғамас даражада юқорилаётганини ҳам англатади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев ёшлар маънавиятини юксалтириш ва уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш бўйича илгари сурган бешта муҳим тамойилдан учинчиси “аҳоли ва ёшлар ўртасида компьютер технологиялари ва интернетдан самарали фойдаланишни ташкил этишга қаратилган”¹и ҳам айнан шу билан изоҳланади. Статистик маълумотларга кўра, ҳозирги кунда Ер юзи аҳолисининг 4 536 миллиони интернетдан фойдаланмоқда². Уларнинг 830 миллионини ёшлар ташкил этади. Улар ўртача 15-24 ёшли фуқаролардир³. Демак, ёшларнинг ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш техник ва мафкуравий маданиятини

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг давлат раҳбарлари бошчилигида ўтказилган видеоселекторда илгари сурган ташаббуслари. <https://kun.uz/news/2019/03/20/prezident-beshta-muhim-tashabbusni-ilgari-surdi-ular-nima>

² Халқаро мониторинг ташкилоти. <http://www.internetworldstats.com/stats.htm> (2019 йил 30 июнь ҳолатига) (мурожаат санаси: 25.11.2019 йил)

³ Халқаро электр алоқа иттифоқининг 2017 йил 31 июлдаги статистик ҳисоботидан. Қаранг: <http://www.itu.int/ru/mediacentre/Pages/2017-PR37.aspx>

юксалтириш орқали уларда турли ғоявий таҳдидларга, хусусан, диний экстремизм, терроризм, “оммавий маданият” ва бошқа ёт ғояларга қарши мустаҳкам иммунитетни шакллантириш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Шу сабабли, кибермаконда диний-маънавий жараёнларнинг намоён бўлиш шакллари илмий асосланган ҳолда таҳлил қилиш даврнинг долзарб вазифасига айланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги, 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги, 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 июндаги ПҚ-4366-сон “Оммавий ахборот воситалари мустақиллигини таъминлаш ҳамда давлат органлари ва ташкилотлари ахборот хизматлари фаолиятини ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги, 2018 йил 23 июндаги ПҚ-3080-сон “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 22 июндаги 466-сон “Ўзбекистон халқаро ислом академияси фаолиятини ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорлари, шунингдек, соҳага оид бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда мазкур диссертация муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишларига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Кибермакон – инсон фаолиятининг барча жабҳаларини қамраб олган ахборот-коммуникация технологиялари орқали маълумотлар оқимини бошқариш тизимидир. 1990 йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб кибермаконда дин ва диний ташкилотлар фаолияти оммавий тус ола бошлади. Ғарб дунёсидаги бундай жараёнлар илмий тадқиқотлар предметига айланди. Кибермакондаги диний жараёнларни илмий-концептуал таҳлили шуни кўрсатадики, тадқиқотларда кузатилаётган ёндашувларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

бутундунё ўргимчак тўрида диний амалиётларнинг ривожланиш тенденциялари Хейди Кемпбелл⁴, Лорн Л. Даусон, Розалинд А.Ж.Хэкет,

⁴ Campbell H. Religion and the internet. Communication Research Trends. Volume 25, 2006, Number 1. – P. 3.; Campbell H. Spiritualising the Internet. Online – Heidelberg Journal of Religions on the Internet 1.1 2005.; Religion and the Internet: A microcosm for studying Internet trends and implications. New media & society. 15(5), 2012. – P. 680–694.; Campbell H., Vitullo A. Assessing changes in the study of religious communities in digital

Роземари Аванс, Кристофер Хелланд, Тодд Муллинс, Келли О’Коннор, Шу-Цэн Тсай⁵, Талал Насер Нажран, Н.В.Свиридова, А.П.Забияко, Е.А.Воронкова, Т.П.Минченко, А.А.Арманова⁶, Ю.Қарзовий⁷ ишларида ўрганилган. Набил Эччайби⁸ “alt-muslim” сайти ҳамда унинг таркибида фаолият юритувчи исломий блогларнинг контентини таҳлил этган ҳамда уларни мусулмонларнинг идентиклигини намоён этувчи восита, деган хулосага келган. Шунингдек, ислом динига оид онлайн фатво, ислом ҳуқуқшунослиги мусулмонлар идентиклигининг феномени сифатида Вит Сислер⁹, Тавфиқур Раҳман¹⁰, А.Сибгатуллин¹¹, Гэри Бэнт¹² ишларида тадқиқ этилган.

Киберпсихология йўналишида Султан Аид¹³, А.Е.Войскунский, А.А.Антоненко, Р.А.Баришев, С.Н.Хуторной, Н.М.Далимова, Ж.А.Ҳамидов, И.И.Рахимова¹⁴ компьютер ўйинларига тобеликнинг болалар психик ривожига салбий таъсири ҳамда турли ёш даврларида компьютер ўйинларига тобелик хусусиятларига оид тадқиқотлар олиб борганлар.

Динни тарғиб этишда видеоўйинлар ҳамда мультимедиа материалларининг концептуал таҳлили Винсент Гонзалес, М.С.Новикова,

---

religion studies. Church, communication and culture, 2016 Vol. 1, No. 1, 73–89.; Campbell H., Altenhofen B. Bellar W., Kyong James Cho. There’s a religious app for that!: A framework for studying religious mobile applications. 2014. <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/2050157914520846>

⁵ Hackett R. Religion and the Internet. Diogenes 211, 2006. – P. 67.; Rosemary Avance. Constructing religion in the digital age: the internet and modern mormon identities. The University of Pennsylvania., 2015. - P. 251.; Helland Ch. Religion on the internet: a sociological inquiry into participation and community online. Toronto, 2004. 306 p.; Mullins T. Online church: a biblical community. Palm Beach Gardens, 2011. 232 p.; Kelley O’Connor. Surviving the storm: church online 24/7. Madison, New Jersey, 2016. 102 p.; Al-Najran T.N. Internet adoption and use by Kuwait university students: new medium, same old gratifications. The Ohio State, 1998. 235 p.

⁶ Свиридова Н.В. Религия онлайн. Философские проблемы информационных технологий и киберпространства. - № 2.- 2011. – С. 238-247.

⁷ يوسف قرضاوي. من فقه الدولة في الإسلام: مكانتها، معالمها، طابعاتها، موقفها من الديمقراطية والتعددية و المرأة و غير مسلمين. – القاهرة: دار الشروق، 1997

⁸ Echchaibi N. Alt-Muslim: Muslims and modernity’s discontents. – p. 190-198. Chapter of book. Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds. Ed. by Heidi A. Campbell. Routledge Taylor & Francis Books, 2013. - 208 p.

⁹ Sisler V. Cyber Counselors: Online Fatwas, Arbitration Tribunals, and the Construction of Muslim Identity in the UK. Information, Communication and Society. Vol. 14, Iss. 8, 2011. ISSN 1369-118X, pp. 1136-1159.; Islamic Jurisprudence in Cyberspace: Construction of Interpretative Authority in Muslim Diaspora. In: Cyberspace 2005 conference proceedings, Ed. Polcak, R., Skop, M., Smahel D., Brno: Masaryk University, 2006, p. 43 - 50, ISBN: 80-210-4060-2.

¹⁰ Taufiqur Rahman. Islamic Identity online. The University of Western Australia. 2016. 205 p.

¹¹ Сибгатуллин А. Исламский интернет. - Москва – Нижний Новгород: Издательский дом «Медина», 2010. - 128 с.

¹² Gary R. Bunt. Islam in the Digital age. E-Jihad, Online Fatwas and Cyber Islamic Environments. – London: Pluto Press, 2003. - 244 p.

¹³ عائض مفرح العصيمي. ادمان الانترنت و علاقته بالتوافق النفسي الاجتماعي لدى طلاب المرحلة الثانوية بمدينة الرياض. جامعة نايف العربية للعلوم الامنية. 2010 م. ص. 200 سستان

¹⁴ Войскунский А.Е. Поведение в киберпространстве: психологические принципы. // Человек. - № 1, 2016. – С. 36-49.; Антоненко А.А. Интернет-зависимость подростков от компьютерных игр и онлайн-общения: клинико-психологические особенности и профилактика. Автореф. дисс.... к.псих.н. - Москва, 2014. – С.19.; Барышев Р.А. Киберпространство и проблема отчуждения. Автореф. дисс.... к.ф.н. - Красноярск, 2009. – С. 15.; Хуторной С.Н. Киберпространство и становление сетевого общества. Автореф. дисс.... к.ф.н. - Воронеж, 2013. – С. 6.; Рахимова И.И. Компьютер ўйинларига тобеликнинг психологик хусусиятлари. Психол. фан.бўй. фалс.докт.(PhD) дис. автореф. – Тошкент. 2018. – Б. 41.

Д.Г.Рибалтович, Флоренс Пошлар¹⁵ томонидан ўрганилган. Хусусан, ислом динига оид видеолар ва ўйинлар Вит Сислер¹⁶, Аҳмед Ал-Равининг¹⁷ тадқиқотларидан ўрин олган.

Ижтимоий тармоқларда диний омилнинг трансформацияси Амбер Никол Адамснинг “Ижтимоий тармоқлар ва онлайн атеизм”¹⁸ мавзуидаги тадқиқотида тармоқлар орқали инсонлар дунёқарашда атеизмга қизиқишнинг ортиш сабаблари, Антон Торнберг¹⁹, Даниел Мартин Варисконинг²⁰ тадқиқотлари бевосита мусулмонларнинг ижтимоий тармоқдаги виртуал жамоаларининг фаолияти, Марко Тулио де Соуса ва Ана Паула да Росалар²¹ тадқиқотларида эса “Facebook” ижтимоий тармоғидаги диний гуруҳларда қолдирилган постлар педагогик технологиялар (кейс-стади) асосида ўрганилган.

Тадқиқотчилар томонидан кибермакондаги диний жараёнларни маълум бир мамлакатлар мисолидаги таҳлилларига Бразилиядаги “кибер пятидесятник”²²ликкача бўлган жараёнлар Катриан Роча Пассос де Соуза ва Рита де Касиа де Арагао Матос, Филиппинда христиан дини тарғиботида мобил телефонлардан фойдаланиш Энтони Г. Роман²³, Кувайтда интернет ва диний вазиятни Талал Насер Нажран ва Ҳусайн Жуман²⁴, Грузиядаги динийликнинг замонавий шакли София Звиаддзе, Ватикан ва замонавий ахборот технологиялари масалалари таҳлили Д.А.Клименко²⁵ ишларида

---

¹⁵ Gonzalez V. Born-Again Digital: Exploring Evangelical Video Game Worlds. Chapel Hill, 2014. 387 p.; Новикова М.С. Христианство и видеоигры: к постановке проблемы. Философия в XXI веке: вызовы, ценности, перспективы. – Екатеринбург, 2016. – С. 328-333.; Рыбалтович Д.Г. Психологические особенности пользователей онлайн-игр с различной степенью игровой аддикции. Автореф. дисс....к.псих.н. - Санкт-Петербург, 2012. – С. 27.

¹⁶ Sisler V. Representation and Self-Representation: Arabs and Muslims in Digital Games. In: Gaming Realities: A Challenge for Digital Culture, Ed. Santorineos, M., Dimitriadi, N. Fournos, Athens, 2006, p. 85 – 92.; Video Games, Video Clips, and Islam: New Media and the Communication of Values. In: Muslim Societies in the Age of Mass Consumption. Edited by Johanna Pink. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2009, pp. 231–258.

¹⁷ Ahmed Al-Rawi. Video games, terrorism, and ISIS’s Jihad 3.0. Terrorism and Political Violence, DOI: 10.1080/09546553.2016.1207633

¹⁸ Amber Nicole Adams. Social Networking Sites and Online Infidelity. Glenville, February 2017. 160 p.

¹⁹ Anton Törnberg, Petter Törnberg. Muslims in social media discourse: Combining topic modeling and critical discourse analysis. Discourse, Context and Media 13 (2016) pp. 132–142.

²⁰ Daniel Martin Varisco. Muslims and the media in the blogosphere. Cont Islam (2010) 4:157–177.

²¹ Amber Nicole Adams. Social Networking Sites and Online Infidelity. Walden University. February 2017. 160 p.; Marco Tulio de SOUSA, Ana Paula da ROSA. Faith, entertainment, and conflicts on the Camino de Santiago (The Way of St. James): a case study on the mediatization of the pilgrimage experience on Facebook groups. Journal for Communication Studies, vol. 10, no. 2(20), 2017. - P. 145-169.

²² Кибер пятидесятник таржимаси - кибер тўлик инжил христианлари.

²³ Catiane Rocha Passos de SOUZA, Dr. Rita de Cassia de Arago MATOS Between no church and cyber Pentecostals: religious modus vivendi in the society under mediatization. Journal for Communication Studies, vol. 10, no. 2(20),2017. – P. 33-51.; Anthony G. Roman. Texting God: sms & religion in the philippines. Communicatio Socialis № 2 (39), 2006. – P. 156-166.

²⁴ Al-Najran T.N. Internet adoption and use by Kuwait university students: new medium, same old gratifications. The Ohio State, 1998. 235 p.; حسين جمعان صغفك المطيري. اثر استخدام معلمي التربية الاسلامية للتعلم الالكتروني لطلاب الصف العاشر. 104 في التحصيل و التكفير الابداعي بدولة الكويت. جامعة الشرق الاوسط. 2013. ص.

²⁵ Catiane Rocha Passos de SOUZA, Dr. Rita de Cassia de Arago MATOS Between no church and cyber Pentecostals: religious modus vivendi in the society under mediatization. Journal for Communication Studies, vol. 10, no. 2(20),2017. – P. 33-51.; Anthony G. Roman. Texting God: sms & religion in the philippines. Communicatio Socialis № 2 (39), 2006. – P. 156-166.; Al-Najran T.N. Internet adoption and use by Kuwait university students: new medium, same old gratifications. The Ohio State, 1998. - 235 p.; Zviadadze S. I ‘like’ my Patriarch. Religion on Facebook. New Forms of Religiosity in Contemporary Georgia. <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:16-rel->

хамда Европада интернет ва исломий илмларнинг йўлга қўйилиши таҳлили Вит Сислер²⁶, янги медиа асрида Америка мусулмонлари ҳаёти Надиа Хон²⁷ тадқиқотида очиб берган.

Диний омилнинг мобил телефонларда фаоллашуви Хейди Кемпбелл, Саша А.К.Скоттлар²⁸ тадқиқотларида христиан дини маросимларининг конвергенцияси (алоҳида икки таркибий қисмларнинг ўзаро бирикуви) ўрганилган. Тадқиқотчи Рэчел Вагнер²⁹ ислом, православ ва католик, хиндуйлик динлари мобил иловаларини диний амалиётни намоён этувчи восита сифатида тадқиқ этган. Ислом динига оид маълум бир иловаларнинг техник имкониятлари ва фойдаланувчилар учун қулайликлари Абдул Раҳман Али Фаузан, Акрам Зеки томонидан “My E-Mosque System: An Islamic Android Companion”³⁰ (“Менинг электрон масжид тизимим: Исломий “Андроид” ҳамроҳ”) тадқиқоти ҳамда Қуръон ўқиш қодаларини ўргатишга мўлжалланган “M-Tajweed” мобил иловасининг аҳамияти, афзалликларининг таълим сифатини оширишга қаратилганини Нур Азиза Сардан ва Риза Моҳд Риаз³¹ томонидан очиб берилган.

Кибермакондаги жараёнлар юртимиз тадқиқотчилари томонидан ҳам изланишлар бошланди, хусусан, Ўзбекистонда расмий рўйхатдан ўтган сайтларда диний мавзунинг ёритилиши масалаларини З.Гаффаров³² диншунослик мутахассислиги магистрлик диссертацияси доирасида тадқиқ этган. А.Тулупов³³нинг тадқиқотларида интернет орқали амалга оширилаётган таҳдидлар, ёшлар онгига салбий таъсир этадиган бузғунчи ғоялар ва “оммавий маданият” ниқоби остида маданиятсизликнинг салбий оқибатлари диний далиллар ва ҳаётий мисоллар асосида ёритилган.

И.Саифназаров, М.Хужаев³⁴, Л.Муҳаммеджонова, Ш.Ражабов, Ш.Хонимов, Л.Турсуновлар³⁵ кибермаконда дин ниқоби остидаги

173652; Клименко Д.А. Ватикан и новые информационные технологии. Вестник Московского университета. Серия-10. - № 2, 2010. – С. 107.

²⁶ Sisler V. The internet and the construction of islamic knowledge in Europe. Masaryk University Journal of Law and Technology. 2007. pp. 205-217.

²⁷ Nadia Khan. American Muslims in the Age of New Media. The Oxford Handbook of American Islam. 2014. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199862634.013.005

²⁸ Campbell H., Altenhofen B., Bellar W., Kyong James Cho. There’s a religious app for that!: A framework for studying religious mobile applications. 2014. <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/2050157914520846>; Sasha A.Q. Scott. Algorithmic Absolution: The Case of Catholic Confessional Apps. Heidelberg Journal of Religions on the Internet, № 11. 2016. – P. 255.;

²⁹ Wagner R. You are what you install: Religious authenticity and identity in mobile apps. – p. 199-206. Chapter of book. Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds. Ed. by Heidi A. Campbell. Routledge Taylor & Francis Books. 2013. 208 p.

³⁰ Abdul Rahman Ali M. Fauzan, Akram M. Zeki. // My E-Mosque System: An Islamic Android Companion // International Journal on Islamic Applications in Computer Science and Technology. Vol. 2. Issue 2. June 2014, 30-37 p.

³¹ Noor Aziezah Sardan, Riaz Mohd Rias // M-Tajweed: A Mobile Courseware to Assist in Tajweed Learning // International Journal on Islamic Applications in Computer Science and Technology. Vol. 1. Issue 3. December 2013, 1-8 p.

³² Гаффаров З.З. Ўзбекистонда расмий рўйхатдан ўтган сайтларда диний мавзунинг ёритилиши. Маг. дисс. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2016. – 94 б.

³³ Тулупов А. Интернетга ин қурган “ўргимчаклар”. – Т.: “Movarounnahr”, 2014.; Интернетдаги таҳдидлардан ҳимоя. – Т.: “Movarounnahr”, 2016. – 672 б.

³⁴ Қаранг: Саифназаров И., Хужаев М. “Кибермакон”да дин никобидаги “киберхужум”лар таҳдиди // Мақолалар. 25.07.2017 // www.bukhari.uz/index.php/maqolalar-21636-kiber; Аҳмедова К. Ижтимоий тармоқ

таҳдидларни ҳамда киберэкстремизм хавфидан инсонларни ҳимоялаш, уларни виртуал оламнинг ахлоққа зид бўлган маданиятига тушиб қолишининг олдини олишга қаратилган илмий тадқиқотлар олиб борганлар.

Қайд этилган муаллифлар тадқиқотлари кўлами ва хилма-хиллиги кибермакон ва дин мавзусининг тадқиқ этишга эҳтиёж бениҳоя кучайганини изоҳлайди. Шунинг баробарида, афсуски, кибермакондаги ислом дини билан боғлиқ маънавий жараёнлар махсус тадқиқот объекти сифатида ҳозирги кунга қадар деярли ўрганилмаган. Бугунги глобаллашув жараёни Ўзбекистон олимлари томонидан кибермакон ва дин борасидаги тадқиқотларни танқидий-таҳлилий ўрганишни тақозо этмоқда. Зеро, Ўзбекистон аҳолиси, айниқса, ёшлар орасида кенг оммалашаётган турли ахборот-коммуникация технологиялари кибермаконга чуқур кириб бориш имконини бермоқда. Бундай шароитда кибермакон ва ислом дини билан боғлиқ маънавий жараёнларнинг тадқиқи орқали рақамли дунёда ўзини намоён этаётган дин ниқобидаги таҳдидларга қарши курашиш иммунитетини шакллантириш мумкин.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилаётган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академияси илмий-тадқиқот ишлари режасининг “Диншунослик соҳасини такомиллаштириш чора-тадбирлари дастури” мавзусидаги илмий лойиҳа доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади ислом дини билан боғлиқ кибермакондаги диний-маънавий жараёнларни ўрганишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

кибермакондаги диний жараёнларнинг назарий методологик асосларини илмий тадқиқ этиш;

ахборотлашган жамиятда “киберфатво”ларнинг ўрнини таҳлил қилиш;

“Кибержиҳод”: террорчиларнинг интернетдан фойдаланишининг ўзига хос йўлларини ёритиш;

“uz” домени веб-сайтларида ислом динига оид маърифий фаолиятни қиёсий таҳлил қилиш;

Онлайн муҳитнинг ёшлар тарбиясига таъсири ва “кибергигиена” маданиятини шакллантириш бўйича илмий-амалий тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқот объектини кибермакондаги ислом билан боғлиқ диний-маънавий жараёнларнинг илмий-назарий асослари ташкил этади.

Тадқиқотнинг предмети сифатида Ўзбекистон кибермаконидаги веб-сайтлар ҳамда мобил иловалардаги ислом дини билан боғлиқ маънавий жараёнлар белгиланди.

тузоғига илинманг // Жамият. 08.09.2017 // <https://tasvir.uz/izhtimoiy-tarmo-tuzoiga-ilinmang/> (мурожаат санаси: 26.10.2019 йил).

³⁵ Қаранг: Ражабов Ш. Ш.Хонимов, Л.Турсунов. Cyberspace: Development and crisis. Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. Urganch Davlat universiteti. ISSN: 2181-9750. Vol. 1. 2019. 247-252 p.; Mukhamedzhnova L., Kadirova D., Rajabov Sh. and others. Formation of Cyber Space, Protecting Youth From the Danger of Cyber Extremism. International Journal of recent technology and engineering (IJRTE). ISSN: 2277-3878. Vol. 8. 2019. 612-615 pp.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда илмий тавсифлаш, назарий таҳлил, кузатиш, ахборотни статистик қайта ишлаш методи, таққослаш каби усуллардан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

диний жараёнларнинг кибермакондаги ривожланиши тенденцияларини тизимли ўрганиш орқали динийлик тамойилларининг конвергенцияси хусусиятлари илмий асосланди;

тобора ахборотлашиб бораётган ижтимоий ҳаёт шароитида “киберфатво” тушунчасининг пайдо бўлиши мантиқий эканлиги ҳамда унинг аҳамияти мунтазам ошиб боришининг муқаррарлиги исботланди;

“онлайн ислом” билан боғлиқ жараёнларнинг таҳлили асосида жиход ва терроризм феноменларининг “Web технологияси”га трансформацияси моҳиятини ғаразли мақсадларга йўналтирилган деструктив ҳаракатлар ташкил этаётгани исботланди;

ислом динига оид “uz” домени веб-сайтлари ва ўзбек тилидаги мобил иловалар контентини таҳлилий тизимлаштириш асосида ўзбек тилида мулоқот қилувчи аҳоли орасида намоз ва ижтимоий-маънавий масалаларни соғлом идрок этишда уларнинг таъсирчан маърифий куч сифатидаги аҳамияти очиб берилди;

онлайн муҳитнинг ёшлар тарбиясига салбий таъсирининг олдини олиш ва “кибергигиена” маданиятини шакллантириш ва ривожлантириш бўйича илмий-амалий тавсиялар ишлаб чиқилди.

Тадқиқотнинг амалий натижаси асосида:

Кибермаконда дин тарихига оид маълумотлар таснифланди;

“Киберфатво”ларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнини кўрсатиш мақсадида “uz” доменидаги “киберфатво”лар мазмуни ўрганилди ва туркумлаштирилди;

Ўзбекистон кибермаконида кечаётган жараёнларни таҳлил этиш учун энг оммабоп учта сайт (“islom.uz”, “muslim.uz”, “azon.uz”) фаолияти танлаб олинди ҳамда веб-сайтларнинг эргономикаси (веб-сайтларга қўйиладиган талаб ва таклифлар) баҳоланди;

Онлайн муҳитда ўсмирларга қаратилган таҳдидлар умумлаштирилди ҳамда уларни ҳимоя қилишга қаратилган тавсиялар ишлаб чиқилди.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги республика ва халқаро миқёсдаги илмий конференция материаллари тўпламлари, ОАК рўйхатидаги махсус журналлар ҳамда хорижий илмий журналларда чоп этилган мақолалар, нашр этилган ўқув-амалий қўлланма, радио интервьюлар, хулоса, таклиф ва тавсияларнинг амалиётда жорий этилгани, олинган натижаларнинг ваколатли ташкилотлар томонидан тасдиқлангани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти ундаги асосий илмий хулосалар ва назарий умумлаштирмалардан кибермаконда дин тарихини ўрганиш, кибермакондаги диний амалиёт кўринишлари, ўзбек тилида ислом дини ҳақида маълумот изловчиларнинг мавзулар бўйича қизиқишларини инобатга олган ҳолда

уларни “uz” доменидаги сайтларга ишончини яна ҳам орттиришда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти шундаки, улардан рақамли технологияларда дин тарихи, жаҳон динлари амалиётида кибермакондан фойдаланиш хусусиятларини ўрганишда, ислом динига оид тарихий жараёнларнинг кибермакондаги ўзига хосликларини мужассам этувчи қўлланмалар яратиш, олий ўқув юртларида “Диншунослик”, “Ахборот истеъмоли маданияти”, “Кибермакондаги диний жараёнлар”, “Кибермаконда дин омили”, “Оммавий ахборот воситаларида зўравон экстремизм, радикализм ва терроризм масалаларининг ёритилиши: назария ва амалиёт”, “Ислом ва рақамли технологиялар” каби факультатив курслар, семинар машғулотлари ва махсус дарсларни ўтказишда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Кибермакон ва ислом билан боғлиқ диний-маънавий жараёнлар таҳлили бўйича олинган натижалар асосида:

диний амалиётнинг кибермаконда намоён бўлишига оид назарий методологик асосларидан олинган хулосалардан “Ўзбекистон-Германия” дўстлик жамиятининг “Медиа ва ахборот саводхонлиги” семинар-тренингида кўргазмали маъруза сифатида фойдаланилган (“Ўзбекистон-Германия” дўстлик жамиятининг 2019 йил 23 июлдаги ОД-39 рақамли далолатномаси, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқалари қўмитасининг 2019 йил 16 августдаги № 03-08-1431-сон хати). Маъруза натижасида ОАВ ходимлари ҳамда халқаро муносабатлар бўйича таҳсил олаётган талабаларда кибермаконда диний тафаккур билан боғлиқ ҳолда кечаётган жараёнларнинг миллатлараро муносабатларга кўрсатаётган таъсири ҳақидаги билимларни бойитган;

ахборотлашган жамиятда “киберфатво”ларнинг ўрни ҳамда “Кибержиҳод”: интернетда терроризмнинг намоён бўлиш шакллари асосида келтирилган натижа ва тавсияларидан Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг Ўзбекистондаги Лойиҳалари координатори томонидан ташкил этилган “ТОКТЭР – терроризмга олиб келувчи тажовузкор экстремизм ва радикализмга қарши курашда оммавий ахборот воситаларининг роли” мавзуида журналистлар учун ўтказилган ўқув курсида ҳамда Б.Алимов, Н.Тошпўлатова, М.Абдуллаева ва С.Арифхановалар томонидан тайёрланган “Оммавий ахборот воситаларида зўравон экстремизм, радикализм ва терроризм масалаларининг ёритилиши: назария ва амалиёт” ўқув-амалий қўлланмада фойдаланилган (ЕХХТнинг Ўзбекистондаги Лойиҳалари координаторининг 2019 йил 15 августдаги № 347/19-сон далолатномаси). Натижада, соҳа ходимлари ҳамда журналистлар кибермакон тушунчаси, ундаги илк диний амалиётлар тарихи ҳамда ислом билан боғлиқ маънавий-диний жараёнлар билан яқиндан таништирилган. Олинган хулосалар уларни кибермакондан оқилона фойдаланиш маданиятини, исломий жараёнларда ишончли манбаларга

таяниш кўникмаларини, диний амалиётларга нисбатан танқидий тафаккурни шакллантиришга хизмат қилган;

ёшлар тарбиясига онлайн мулоқотнинг таъсири ва уларда кибермакондаги диний жараёнларга танқидий муносабатни шакллантириш борасида келтирилган илмий асосланган таклиф ва тавсиялардан Ўзбекистон Республикаси Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги фаолиятида фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлигининг 2019 йил 29 августдаги № 27-8/6062-сон хати). Бу таклиф ва тавсиялар тизимдаги ташкилот, идора ва муассасаларда хизмат қилаётган ёшлар ҳамда ахборот коммуникация технологиялари бўйича таҳсил олаётган талабаларда кибермаконда диний тафаккур билан боғлиқ ҳолда кечаётган жараёнларнинг ёшлар онгига кўрсатаётган таъсири, “кибергигиена” маданиятини шакллантириш ҳамда таҳдидлардан ҳимояланиш йўллари ҳақидаги билимларини бойитган;

тадқиқот ишининг диний мавзуларга оид адабиётлар, интернет ва оммавий ахборот воситалари материалларини чуқур таҳлил қилиш, диний-ижтимоий муҳитнинг барқарорлигига салбий таъсир кўрсатувчи омилларни барвақт аниқлаш ва бартараф этиш юзасидан ишлаб чиқилган назарий хулоса ва тавсияларидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича кўмита таркибидаги Диний-ижтимоий жараёнларни ўрганиш ахборот таҳлил-маркази фаолиятида ҳамда диссертация иши доирасида “Кибермаконда дин тарихининг шаклланиш босқичлари”, “Рақамли технологиялар орқали бутун дунёда, хусусан, Ўзбекистонда виртуал маконнинг ижтимоий-маънавий ҳаётга салбий таъсири ва унинг олдини олиш йўллари”, “Кибермаконда юз бераётган диний жараёнларни “мулоқот”, “маълумот”, “таълим”, “тажриба”, “амалиёт” усулларида ўрганиш”, “Кибермакон ва ислом” мавзуларида ёзилган маъруза матнлари Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги малака ошириш маркази ва унинг минтақавий филиалларида имом-хатиблар ва отинойилар учун ташкил этилган малака ошириш курслари ўқув дастурларини ишлаб чиқишда кенг фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича кўмитанинг 2019 йил 18 октябрдаги 5745-сон далолатномаси). Натижада, маърузаларда келтирилган илмий асосланган материаллар вилоят ва туманлар отинойиларида кибермаконда диннинг фаоллашуви, ахборотни қабул қилиш маданияти ҳамда ҳамда таҳдидлардан ҳимояланиш йўллари ҳақидаги тушунчаларини ривожлантирган;

ҳозирги таҳликали замонда интернет тармоғи орқали тарқатилаётган диний мазмундаги ёлғон маълумотлар, вайронкор ғоялар, одоб-ахлоқни емирувчи иллатларга қарши маърифий ислом тамойиллари асосида ахборотни қабул қилиш маданияти борасидаги материалларидан “Ўзбекистон 24” радиоканалининг “Радиофейс” дастурида жонли эфир кўринишида фойдаланилган (Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси

“Ўзбекситон 24” телерадиоканали давлат унитар корхонасининг 2019 йил 20 сентябрдаги 03-09-1050-сон маълумотномаси). Натижада кенг жамоатчиликка кибермакондаги маълумотлардан фойдаланиш бўйича тавсиялар етказилган ҳамда радиоэшиттириш мазмунининг назарий савияси ортишига эришилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 6 та, жумладан, 1 та халқаро конференция, 3 та республика миқёсидаги семинар-тренинглар ҳамда 2 та халқаро ташкилот анжуманларида апробациядан ўтган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 15 та илмий иш чоп этилган. Жумладан, 1 та ўқув-амалий қўлланма, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этишга тавсия этилган илмий нашрларда 8 та мақола (шундан, 2 таси хорижий журналда) ва 6 та тезис чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат бўлиб, жами 130 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида тадқиқот мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган, унинг Ўзбекистон Республикаси фан ва технологияларининг устувор йўналишларига боғлиқлиги кўрсатилган, мавзу бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи ва муаммонинг ўрганилганлик даражаси ёритилган, ишнинг мақсад ва вазифалари, тадқиқотнинг объекти ва предмети аниқланган, тадқиқот усуллари, диссертациянинг илмий янгилиги ва амалий натижалари очиқ берилган, олинган натижаларнинг ишончлилиги, илмий ва амалий аҳамияти асослаб берилган, тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий этилганлиги, эълон қилинганлиги, диссертациянинг тузилиши ва ҳажми бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертация ишининг **“Кибермаконда дин омилини тадқиқ этишнинг назарий-методологик асослари”** деб номланган биринчи бобида кибермаконда дин тарихи ва унинг ўрганилиши, диний жараёнларнинг намоён бўлиш шакллари ҳамда динларнинг кибермаконда ривожланиш динамикаси илмий тавсифланган.

“Динларнинг кибермаконда ривожланиш динамикаси” деб номланган биринчи параграфда компьютер техникалари ривож, интернетнинг имкониятлари ортиши натижасида рақамли технологиялар оламида динлар билан боғлиқ жараёнларнинг фаоллашуви тарихий кесимда ёритилган. XX асрнинг 60-йилларидан³⁶ бошланган ишлар натижаси сифатида ривожланган давлатларда ахборот оқимини самарали бошқариш механизми сифатида

---

³⁶ Денисов Ю.Д. Основные направления научно-технического прогресса в современной Японии. – М.: Наука, 1987. – С. 43.

жамиятни ахборотлаштириш тамойили ҳамда 1970 йилларнинг охирига келиб, микрокомпьютерларнинг телефон линиялари орқали ўзаро бир-бирига боғланиши натижасида интернетдан академик мақсадлардан бошқа йўналишларда ҳам фойдаланиш имконияти вужудга келди. Инсоннинг ўзини қийнаётган кундалик масалаларни, фикр-мулоҳазаларини интернет тармоғида виртуал тарзда бошқалар билан бўлишиш жараёнлари оммалашди. 1980 йилларнинг ўрталарига келиб, ёзишмалар орасида диний мазмундаги фикрларни умумлаштирувчи виртуал жамоалар³⁷ ҳам шаклланиб улгурди. Гуруҳларни ташкил этувчиларнинг аксарияти жисмоний шахслар бўлса-да, аммо компьютер техникаси имкониятларидан расмий диний ташкилотлар ҳам фаол фойдалана бошлади. Натижада, форумларда фикр қолдириб, ёзишмаларга жавоб бериш мумкин бўлган жараёнлар ривожланди. Форумларда турли мавзуларни, хусусан, диний-маънавий масалаларга фикр билдириш, муҳокама қилиш оммалашди. Шундай форумлардан бири бу – “Origins” (“ибтидо”, “бошланғич манба”)³⁸. Бу каби матнли маконларда мулоқотга киришишни бошлаган шахслар Интернетдан ўзларининг этиқодларини, муаммоларини ифодалаш ва шунчаки дин ҳақида мулоқот қилиш воситаси сифатида фойдаланишни бошладилар. Ушбу жараёнларнинг қатнашчилари нафақат бундай норасмий, балки расмий диний ташкилотларда, маънавий ҳаракатларда фаол иштирок этишлари мумкин бўлди. Чунки диний мунозараларни чекловчи марказлашган бошқарув, ахлоқий тамойилларга амал қилиш назорати ҳамда мазкур янги восита орқали диний амалиётларда қатнашиш учун чеклов бўлмаганлиги сабабли интернет динни тарқатиш воситасига айланди.

Форумлардан кейинги босқич – бу маълум бир кишилар қизиқишлари доирасида ташкил этилган махсус гуруҳлар. Маълумотларга кўра, 1983 йилнинг бошларида диний мунозаралар олиб боровчи махсус гуруҳ ўз фаолиятини бошлади. Гуруҳнинг чекловчи модератори, мунозаралар цензори бўлмаган, тизимнинг исталган аъзоси ўзи хоҳлаган нарсани ёзиб қолдиради. 1984 йил 20 ноябрда “USENET” тизимида “net.religion.christian” номли христианлар гуруҳи ўз фаолиятини бошлаган бўлса, 1985 йил 13 январда яҳудийлар ўз динлари ҳақида баҳс-мунозара олиб боровчи “net.religion.jewish” гуруҳига асос солдилар. Бу билан “USENET” тизимида фаолият юритувчи диний гуруҳлар сони 3 тага етди. Гуруҳларни ташкил этишга бўлган талаб инсонларнинг маълум дин борасидаги қизиқишларидан келиб чиқди.

Дунёда 1990 йилларда компьютерлар сони, хусусан, интернетга уланганлари сонининг кескин ортиши кузатилди. Бир вақтнинг ўзида фойдаланувчилар тизимга улансалар-да, аммо ундаги маълумотларни қидириб топиш нисбатан қийин эди. 1993 йилда “World Wide Web” (Бутундунё ўргимчак тўри)нинг барча учун бепул жорий этилиши мазкур

---

³⁷ Helland Ch. Religion on the internet: a sociological inquiry into participation and community online. University of Toronto. 2004. – P. 21.

³⁸ Ўша асар. – Б. 10.

масалага ечим бўлди. Инсонларга кибермакон орқали излаётган маълумотларни осон топиш имконияти яратилди.

Кибермакондаги диний жараёнлар шиддати ортган сари олимлар ва тадқиқотчилар нигоҳи уларни тадқиқ этишга қаратилди. Олим Ҳейди Кемпбелл фикрича, интернет фойдаланувчилари тармоқда тарғиб этаётган диний амаллар ва дунёқарашдаги ўзгаришлар кенг жамоатчилик эътиборига 1995-1996 йилларда эълон қилинган “Техноатеистлар: Кибермаконда мистика қайта жонланадими” ва “Тармоқда Илоҳни топиш” номли мақолалар орқали илк бор етказилди³⁹.

Америкалик диншунос Розалинд А.Ж.Ҳэкет “Дин ва интернет” мақоласида диний жамоалар учун янги медиа-воситанинг аҳамиятини биринчилардан бўлиб Стефан О’Лири 1996 йилда таҳлил қилганлигини қайд этади⁴⁰.

Таҳлиллар “Интернет ва дин” мавзуи доирасида кенг кўламли тадқиқотлар олиб борилганини кўрсатди. Диссертация мавзуси доирасидаги тадқиқотлар қуйидагича таснифлаб ўрганилди: интернет ва дин, киберпсихология, диний мазмундаги видеоўйинлар, маълум мамлакат кибермакони кечаётган диний жараёнлар, мобил телефонлардаги ҳамда ижтимоий тармоқлардаги диний мунозаралар. Шунингдек, кибермаконнинг жамият ҳаётига таъсири, виртуал жамоаларнинг шаклланиши каби йўналишлар очиб берилди.

Биринчи бобнинг “*Диний жараёнларнинг кибермакондаги конвергенцияси*” деб номланган иккинчи параграфиди тарихий шаклланиш кесимидаги интернет картографияси босқичлари, рақамли технологиялар орқали дунёда, хусусан, Ўзбекистонда виртуал маконнинг ижтимоий ҳаётга таъсири ортиб бораётгани, кибермакондаги диний жараёнларнинг мулоқот, маълумот, таълим, тажриба, амалиёт, миссионерлик, маркетинг, таъбат ва бошқа шакллари атрофлича баён қилинди.

Дин ва интернет бир қарашда ўзаро номутаносиб ҳодиса бўлиб кўринади. Аслида эса, интернет – диний тарғибот самарадорлигини ошириш, диндорлар ва диний уюшмалар ўртасида мулоқотни янада мустаҳкамлашга имкон берадиган реал ҳаётдаги диний фаолиятнинг ўзига хос тўлдирувчиси сифатида қаралади. Интернет имкониятлари инсонларнинг мулоқотга киришиш ва муайян мақсаддаги фикрлар алмашинувидаги ижтимоий тармоқларга боғлана олиш имконини беради. Дастлаб, ташкил этилган жамоалар орасида викканлар ва неомажусийлар каби ноанъанавий интернет гуруҳлар бўлган⁴¹. Ҳейди Кемпбелл томонидан христиан жамоалари ўртасида ўтказилган тадқиқотлар натижасига кўра, инсонлар онлайн жамоаларга мулоқотга киришиш мақсадида аъзо бўладилар. Бир қатор олимлар виртуал мулоқотнинг характерига боғлиқ муҳим масалаларни кўтаридалар. Уни шунчаки “ижтимоий ҳаётнинг иллюзияси” ёки “оффлайн”

³⁹ Campbell H. Religion and the internet. Communication Research Trends. Volume 25, 2006, Number 1. – P. 3.

⁴⁰ Hackett R. Religion and the Internet. Diogenes 211, 2006. – P. 67.

⁴¹ Қаранг: Arthur Shawn. Technophilia and Nature Religion: The Growth of a Paradox// Religion. 2002. № 4. – P. 303-314.

дунёда жамоаларнинг яхшиланишига олиб келувчи восита сифатида эътироф этадилар.

Етакчи диний ташкилотлар ҳам ҳозирги кунда аъзолар ва аъзо бўлмаганлар орасида компьютерлаштирилган маълумот олишга эҳтиёж ортганини таъкидлашмоқда. Диний маълумотларни тарқатишда электрон диний маълумот тарқатувчи “блоггерлар” ёки “блоглар” компьютерлаштирилган мулоқотнинг муҳим жиҳати ҳисобланади. Жадал суръатларда “подкастлар”, веб-сайтдан MP3 плеер, “i-Pod”, мобил телефонларга юкланаётган аудиодастурлар, хусусан, маърузалар оммалашмоқда.

Авваллари танқис, кенг тарқалмаган муқаддас матнлар ва ундан кейинги ўринларда турувчи маълумотларни эндиликда исталган киши веб сайтлардан юклаб олиб, таълим олиш имконияти мавжуд. Компьютер-медиа воситалари диний амалиётга чуқур сингиб кетиши натижасида кибермакон муҳим маросимлар майдони ҳамда муайян динга тарғиб қилиш манбаи ва воситасига айланган. Умумий олганда кибермакон вақт ва макон чегарасини босиб ўтиш имкониятини кенгайтиради. Бу эса, ўз навбатида, молиявий қийинчилиги ёки жисмоний камчилиги мавжуд бўлган маълум диний амалларни бажариш имкониятини оширади. Масалан, Сантьяго-де-Компютелга кибер-зиёратга бориш ёки Ҳиндистондаги муқаддас жойларда “пуджу”ни амалга оширишлари мумкин. Сикхлар эса ҳар куни Амритсардаги Олтин харамдан ўқиладиган Гуру Грантха Сахибнинг муқаддас китобини эшитиш имконига эга бўлдилар.

Мулоқотга киришишнинг яна бир кўриниши бўлган миссионерликни, маълум диний таълимнинг ўсиши ва таъсири доирасининг кенглиги боис алоҳида кўриб ўтиш зарур. Бугунги кунда дин ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқи энг баҳсли масаладир. Муқаддас матнларнинг маркетинги интернет орқали катта бизнесга айланди. Диний ва маънавий эҳтиёжга мос келадиган барча нарсани сотиб олиш мумкин. Диний танишув сайтларида эса қалбан мос инсонни топиш оддий босқичларда амалга оширилади.

Компьютер медиа воситаларида касалликларга даво ва муаммоларга ечим топиш кенг ривожланмоқда. Гуру, евангелистлар, маслаҳатчи экстрасенсларга дуоли сўров юбориш ёки диний ва амалий муаммоларга жавоб топиш мумкин. Бунда кўпчиликни мурожаатнинг анонимлиги ва кучли диний етакчининг иштироки жалб этади.

Диссертациянинг **“Фатво ва жиҳоднинг кибермаконда намоён бўлиш шакллари”** деб номланган иккинчи бобида ахборотлашган жамиятда киберфатволарнинг ўрни, “кибержиҳод”, кибертерроризмнинг интернетдаги кўринишлари тадқиқ этилган.

“Ахборотлашган жамиятда “киберфатво”ларнинг ўрни” деб номланган биринчи параграфида мусулмонлар томонидан рақамли технологиялардан фойдаланган ҳолда ўзларини кизиқтирган диний мазмундаги саволларга кибермакондан жавоб излаш доим ҳам энг тўғри ва ишончли манба ҳисобланмаслиги, фатво тарихи, унинг турлари, “uz”

доменида онлайн-фатво берувчи сайтлар таҳлил этилди. Албатта, етук диний олимларнинг маълум масалалар юзасидан берган жавобларини интернет орқали тез топишнинг ижобий жиҳатлари кўп. Аммо бундай ҳолларда берилган электрон жавоб айнан ўша олимга тегишли эканлигини ҳамда ислом ақидаларига зид эмаслигига амин бўлиш учун буни тегишли тарзда текшириш лозим бўлади. Чунки айрим шахслар интернет ва фатволардан восита сифатида фойдаланиб, ўз мавқеини мустаҳкамлашга уринаётгани бугунги воқелиқдир.

Дунё бўйлаб алоқа воситаларининг жадал ривожланишини ҳисобга олган ҳолда Миср Фатво уйи замон билан ҳамнафас бўлиб бормоқда. Бунга ташкилот томонидан мустафтига яратилган қулайликлар сифатида телефон кўнғироғи орқали савол йўллаш ёки Ал-Азҳар интернет сайтида ва фейсбукдаги Ислом тадқиқот маркази саҳифасида электрон почта орқали мурожаат юбориш мумкинлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Фатво сўровчиларнинг саволлари эрталаб соат 8:00 дан кечки соат 21:00 орасида белгиланган жамоа томонидан қабул қилинади. Саволларга 24 соат ичида бепул жавоб берилади.

Ал-Азҳар фатво кўмитаси инсонларнинг ижтимоий ҳаётида дуч келадиган масалаларга тез ва қулай жавоб бериш учун турли хил хизматларни жорий этмоқда. Шулардан бири, Миср метрополитенининг Ал-Шоҳда бекатида махсус “киоск”нинг ўрнатилишини келтириш мумкин. Бу ҳақда Миср метрополитени бошқаруви ва хизматлар компаниясининг расмий вакили Аҳмад Абдулҳадий Ал-Азҳар Ислом тадқиқотлари академиясининг Фатво кўмитаси одамларнинг диний саволларига жавоб бериш учун электрон фатво хизмати ташкил этганини маълум қилди⁴².

Тадқиқот давомида бугунги кунда ўзбек тилидаги фойдаланувчилар учун “uz” доменида онлайн-фатво берувчи “islom.uz” порталининг “savollar.islom.uz” ва “fiqh.uz” ҳамда Ўзбекистон мусулмонлар идорасининг “savollar.muslim.uz” сайтлари қамраб олган масалалар таснифланиб ўрганилди. Натижада, аҳолининг диний ҳаёт билан боғлиқ аксарият саволлари намозга оидлиги, иккинчи ўринда оила ва турмушга дахлдор саволлар кесими етакчилик қилиши аён бўлди. Мазкур бўлимлар, ўз навбатида, диний масалаларни қамраб олган мақолалардан иборат. “fiqh.uz” сайтида муаллифлар томонидан ислом ҳуқуқшунослигига оид мақолалар жойлаштирилиб борилади. Муаллифлардан Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф (129 та) томонидан энг кўп мақолаларга жавоб йўлланган бўлиб, ундан кейинги ўринларда Ҳамидуллоҳ Беруний (35 та) ва Алоуддин Хофий, Муҳаммад Али Муҳаммад Юсуфлар (14 тадан) жой оладилар.

“islom.uz” порталининг “savollar.islom.uz” саҳифасидаги энг биринчи жойлаштирилган савол 2007 йилнинг бошига тўғри келади. Мазкур саҳифа қоидалар, маълумотлар, сайт ҳақида менюларидан иборат. Шунингдек, 25 дан ортиқ бўлимдан иборат бўлиб, қуйидаги бўлимларда 2 000 дан ортиқ саволлар ва уларга берилган жавоблар мавжуд. Ўзбекистон мусулмонлар

⁴² <https://egyptindependent.com/alazhar-fatwa-services-metro-stations/>

идорасининг “muslim.uz” сайтининг “savollar.muslim.uz” саҳифаси куйидаги бўлимлардан иборат: рамазон; таҳорат ва намоз; ҳаж ва умра; касб ва тижорат; никоҳ ва талоқ. Мазкур саҳифа икки йилдан ортиқ вақт мобайнида фаолият олиб бораётган нисбатан “ёш фатво сайтлари”дан. Ундаги саволлар сони 2018 йил июнь оyi ҳолатига кўра 9 мингдан ортиқ. Шу билан бир қаторда, Ўзбекистонда телеграмм ижтимоий тармоғи орқали аҳолининг диний саволларига жавоб йўллаш амалиёти кенг олиб борилади.

“Web технологияси”га “кибержиҳод” ва кибертерроризмнинг трансформацияси” деб номланган иккинчи параграфда “кибержиҳод” хусусиятлари, террорчилик руҳидаги веб-сайтлар нишони ҳамда интернетда терроризмнинг намоён бўлиш шакллари батафсил ёритилади.

XXI асрнинг бошидаги тахминий ҳисоб-китобларга кўра, шахсий компьютерларнинг сони бир миллиарддан ошди. Интернет оммалашгани сари у маданиятлар интегратори, бизнес, истеъмолчи ҳамда ҳукумат учун бир-бирини боғловчи воситага айланди. Бироқ тармоқдан фойдаланувчилар сони ортгани сари унинг ўзга мақсадлар, яъни порнография, зўравонлик каби бошқа салбий воқеликларни тарғиб қилувчи контентлар ҳамда экстремистик ташкилотлар томонидан интернетдан фойдаланиш ҳам кўпайиб бормоқда. “Кибержиҳод” эса кибермақонда энг сўнгги рақамли технологиялар орқали уруш олиб боришни англатади⁴³. “Кибержиҳод” феноменининг ўзига хослиги унинг комплекс характерда эканлиги билан ифодаланади. У ўз ичига: технологик, техник ва ғоявий жиҳатларни қамраб олади. Инсон онгига ахборот-психологик таъсир усулини технологик жиҳат қамраб олса, техноген характердаги жиддий талафотларни келтириб чиқарувчи инфраструктураларга зарар етказиш орқали техник жиҳатни қамраб олади. Техник жиҳат эса кибертерроризмни амалга оширишга имкон яратади.

“Кибертерроризм” атамасини 1980 йилларнинг ўрталарида АҚШлик илмий ходим Берри Колин илмий муомалага киритган⁴⁴. Интернетдан фойдаланиш суръатлари ортиб, вужудга келаётган ахборотлашган жамиятда юқори технологияларнинг потенциал хавфига оид тадқиқотлар доирасида кўлланила бошланди. XX асрнинг 90-йиллари бошларида АҚШнинг Миллий Фанлар академиясининг компьютер хавфсизлиги бўйича ҳисоботларида: “Эртанги террорчи компьютер клавиатуралари орқали бомбадан кўра кучли талафот етказиши мумкин”, деб қайд этилган.

Хайфа университети профессори Габриел Вейнманнинг таҳлилига кўра, террорчилик руҳидаги веб-сайтлар уч турдаги аудиторияни ўзига нишон қилиб олади. Биринчи турдаги нишон “жорий ва потенциал кўллаб-қувватловчилар” гуруҳи деб номланган бўлиб, бунда террорчилар веб-сайтлар шиорларидан фойдаланишга катта куч сарфлайдилар ва ўз тарафдорларига сотиш учун турли буюмлар, масалан, футболка, эмблема, белги-нишон, байроқ, видео ва аудиолардан фойдаланадилар. Вейнман

⁴³ Дроботенко О.Н. Феномен “Кибержиҳада” в геополитике постмодерна: политический анализ. PolitBook-2. 2019. – С. 27.

⁴⁴ Романенко Е.А., Гурковский В.И. Кибертерроризм.// Quality Management: Search and Solutions: Materials of the III International Scientific-Practical Conference. - Kuala Lumpur, Malaysia. 2017. – Б. 57.

фикрича, иккинчи турдаги аудитория “халқаро жамоатчилик фикри” ҳисобланади. Халқаро жамоатчилик бу – мазкур можароларга бевосита алоқаси бўлмаган, аммо сайтнинг маҳаллий тилдан бошқа тилдаги версияси билан ҳамда уларнинг амалиётига қизиқувчилар. Террорчилик руҳидаги веб-сайтларнинг учинчи турдаги нишони – “муҳолиф жамоатчилик” деб номланади, аммо аксарият сайтларнинг контентидан уларга қарши турувчи жамоатчиликка чақириқ очиқ-ойдин намоён бўлмайди. Бироқ баъзи сайтлар қарши ҳужум ва айбдорлик ҳиссини уйғотиш орқали душманни деморализация қилишга ҳаракат қилади. Шунингдек, олимлар террорчиларнинг интернетдан фойдаланишининг психологик уруш, оммавийлик ва ташвиқот, маълумот тўплаш, пул йиғиш, вербовка ва мобилизация, маълумот алмашиш, режалаштириш ҳамда келишиш йўллари мавжудлигини қайд этиб ўтадилар.

Ахборотлар оқимидан фойдаланишнинг ижобий томонлари билан бирга, салбий оқибатлари ҳам мавжудлигидан хабардор этиш лозим. Тобора кучайиб бораётган глобаллашув жараёнида маълумотнинг мазмуни ва стратегиясини таҳлил қилиш муҳимдир.

Ахборот истеъмоли маданияти хабарлар оқимидан инсон манфаатлари, камолоти ҳамда жамият тараққиётига хизмат қилувчи маълумотларни қабул қилиш, саралаш, тушуниш ва талқин этишга хизмат қиладиган билимлар, қобилият ва малака тизимини англатади. Бундай маданият ва кўникмани тарбиялаш учун ахборотни қабул қилишда қуйидаги саволларга асосли жавоб топишга ҳаракат қилиши керак:

- Бу ахборотни ким узатапти?
- Нима учун бундай йўсинда узатилмоқда?
- Мазкур ахборотни узатишдан кўзланган мақсад нима?

Шаклланган ахборот истеъмоли маданияти миллий манфаатлар ва кадриятларга зид бўлган хабар, маълумотларга нисбатан ўзига хос қалқон ролини ўтайди. Шундай экан, бугунги кунда ёшларда ахборот олами имкониятларидан оқилона фойдаланиш малакасини шакллантириш ҳаётий-амалий аҳамиятга эга.

Диссертациянинг **“Ўзбекистон кибермаконида кечаётган ислом билан боғлиқ тенденциялар”** деб номланган учинчи бобида “uz” домени веб-сайтларида ислом динига оид маърифий фаолият, мобил телефонларда дин фаоллашувининг хусусиятлари ҳамда онлайн мулоқотнинг ёшлар тарбиясига таъсири ва уларнинг кибермакондаги диний жараёнларга муносабати таҳлил қилинди.

Бобнинг “uz” домени веб-сайтларида ислом динига оид маърифий фаолият” ёритилган биринчи параграфида бугунги кунда фаолият юритаётган ислом дини ҳақида маълумот берувчи “uz” доменидаги веб-сайтлар илк маротаба диний муносабатларни тартибга солувчи ҳужжатлар тарғиботига оид, диний фанлар ўқитиладиган таълим муассасалари, тадқиқот марказлари, диний адабиёт чоп этувчи нашриётлар, масжидлар, алоҳида дин пешволари, ахборот берувчи, аёлларга хос масалаларга йўналтирилган,

тасаввуфий, диний мультимедиа файллардан иборат сегментлар сифатида таснифланди. Шунингдек, миллий “uz” рейтингида юқори ўринни эгаллаган “muslim.uz”, “islom.uz”, “azon.uz” сайтларининг маънавий фаолияти контент таҳлил этилди. Таҳлилнинг назарий-методологик асоси сифатида назарий таҳлил, кузатиш, ахборотни статистик қайта ишлаш (таққослаш, тартиблаш) ҳамда нетнография⁴⁵ методидан фойдаланилди. Таҳлилдан “uz” доменидаги исломий сайтларнинг диний-маърифий фаолиятида ташрифчиларга дин соҳасидаги янгиликларни мунтазам ва тез етказиш биринчи ўринда туриши маълум бўлди. Бу эса кибермакондаги жараёнлардан кутиладиган энг асосий мезонлардандир. Ундан кейинги ўринда инсон тарбияси, унинг рухий камолотига қаратилган мақолалар асосий контингентни ташкил этади. Интернет оламида адашиб, ёт ғоялар таъсирига тушиб қолишнинг олдини олиш мақсадида сайтларда турли масалаларнинг Қуръон, ҳадис ва тарихий ривоятлар билан асосланаётганлиги, энг тўғри йўлдир. Бу эса, ўз навбатида, ўзбек тилида мулоқот қилувчи мусулмонларнинг ўз эътиқодидан оғишмаслигига ёрдам беруви омиллардан бири бўлиб хизмат қилади.

Таҳлил қилинган сайтлар “uz” доменида ва ўзбек тилида фаолият юритса-да, уларга ташриф буюрувчилар фақат Ўзбекистон ҳудуди аҳолиси билан чекланмаган. Хорижий мамлакатлар, жумладан, Россия, АҚШ, Тожикистон, Қирғизистон ва бошқа қатор давлатлардан ҳам ташрифчилар сони кўплигини қайд этиш мумкин. Бу интернетдаги тегишли ўзбек сайтларининг мазкур давлатларда истиқомат қилаётган ўзбек тилида мулоқот қилувчилар учун ислом дини ҳақида маълумот олиш манбаи бўлиб хизмат қилаётганини кўрсатади.

Контент таҳлилда кузатилган эътиборли жиҳатлардан яна бири – бу мазкур сайтларда кўтарилган мавзуларнинг такрорланмаслиги, яъни турли туманлиги ҳамда ўзига хос ёндашув билан баён этилганлигидир. Кибермакондаги айрим ҳоллардаги носоғлом рангбаранглик, маълумотнинг мазмуни ва ҳаққонийлиги эмас, балки унинг жозибадорлигини биринчи ўринга қўйиши турли низоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда. Диний масалалар бўйича ишончли ва холис маълумот берувчи сайтларнинг ортиши уларга чанқоқ ташрифчиларни ақидавий янглишувлардан ҳимоя қилади.

Интернет ресурсларнинг диний ҳаёт, жумладан, инсонлардаги диний тасаввурларнинг ривожланишига кўрсатаётган таъсирининг кўлами яққол намоён бўлаётган бугунги даврда имкон қадар илмий асосланган ҳамда таҳлилий мақолаларни ўқувчи эътиборига ҳавола этиш мақсадга мувофиқ. Баён этилганлардан келиб чиқадиган мантиқий хулоса шуки, диний жараёнларнинг шаклланиши ва ривожланишига таъсир кўрсатаётган энг фаол омиллардан бири кибермаконда амал қилаётган информацион ресурслар бўлиб, уларнинг фаолият йўналишлари ҳамда интилаётган мақсадларини ўрганиш тобора юксак илмий ҳамда амалий аҳамият касб этиб бормоқда.

---

⁴⁵ Нетнография - интернет фойдаланувчиларининг масалага нисбатан муносабатларини таҳлил этувчи онлайн метод. Батафсил қаранг.: <http://www.4p.ru/main/theory/143272/>

“Мобил иловаларда диний омил фаоллашувининг хусусиятлари” деб номланган иккинчи параграфда мобил иловаларнинг тарихи, глобал иловалар бозорининг тенденциялари, диний иловалар таснифи, ислом динига оид ўзбек тилидаги мобил иловаларнинг 2013-2019 йиллардаги ўсиш динамикаси ҳамда фойдаланувчилари томонидан 2018 йил давомида энг кўп юкланган ўзбек тилидаги 3 та (“Муслим тақвими”, “Мен ҳам намоз ўқиман”, “Зикр ва дуолар китоби”) илова тахлилий ўрганилди.

Тадқиқотчи Гудвин фикрича⁴⁶, XX асрнинг 90-йиллари давомида мобил қурилмалар янада бежирим, харидоргир, ҳажман кичик ва енгил бўлиб, қувват манбаининг иш соати узайди ҳамда бугунги кундаги конвертор, калькулятор ҳамда профил созламаларига эга иловалар сони ҳам ортиб борди.

1990 йилнинг ўрталаридан кибер ислом муҳитининг хилма-хиллиги орта борди. Ислום динига оид маълумотлар веб сайтларда оммалашди. Масалан, www.islamicity.com сайти 1995 йили АҚШлик гуруҳ томонидан виртуал шаҳар метафорасидан фойдаланиб ишга туширилди. 1998 йилда эса www.jannah.com сайти диний мусиқа ихлосмандларига кўшиқлар, видеолар, машҳур воизларнинг MP3 дарсларини, Қуръони каримнинг рақамли шаклларини, ҳамда ислом динига оид компьютер дастурлари, намоз вақтларини юклаб олиш имкониятини яратди.

Apple компанияси томонидан 2007 йилда iPhone телефониинг ҳамда иловалар бозорининг тақдим этилиши билан мобил иловалар бозорини ривожланишига кенг имкониятлар очилди. 2008 йилдан “App Store” ва “Play Market” илова бозорлари ўз фаолиятини бошлади⁴⁷. Ўн йил ичида бу бозорлар харидорлари сони ортиб бориши билан етакчилик қилиб келмоқдалар. 2018 йилгача иловалар бозори сон ҳамда сифат жиҳатдан кескин ўзгаришларга учради.

Диний омилнинг фаоллашув хусусиятларидан келиб чиқиб, диний мазмундаги мобил иловалар диссертант томонидан қуйидагича таснифланди: ибодат, маросим, муқаддас матн, мультимедиали иловалар. Шунингдек, ўзбек тилидаги ислом динига оид мобил иловалар “Play Market” тизими доирасида ҳам ўрганилди. Диссертацияда тизимдаги тадқиқот даврида энг кўп юкланган иловаларнинг жозибадорлиги, қулайликларининг кўплиги, иш фаолиятида узилишларнинг учрамаслиги каби техник талабларга жавоб бериши билан бир қаторда, фойдаланувчиларга тақдим этилган маълумотлар нашр этилган ишларнинг мобил шаклга келтирилганлиги уларнинг оммалашувига сабаб бўлган.

Қисқа вақт ичида мобил иловалар анъанавий динларнинг деярли барча жиҳатларини ўзида қамраб олишга эришди. Бу борада Ўзбекистон аҳолиси орасида ҳам сезиларли ўзгаришларни кузатиш мумкин.

⁴⁶ Goodwin, R. (2017). The History of Mobile Phones From 1973 To 2008: The Handsets That Made It ALL Happen. Know Your Mobile. Retrieved from <http://www.knowyourmobile.com/nokia/nokia-3310/19848/history-mobile-phones-1973-2008-handsets-made-it-all-happen>

⁴⁷ AppAnnie: что ждёт рынок мобильных приложений в 2019 году. <https://qmobi.agency/blog/app-annie-2019-predictions/> (мурожаат санаси: 30.07.2019 йил)

Бобнинг “Ёшлар тарбиясига онлайн мулоқотнинг таъсири ва “кибергигиена” маданияти” деб номланган учинчи параграфиди виртуал оламда болаларга нисбатан хавфнинг ортганлиги, бу борада Ўзбекистонда олиб борилаётган ишлар ҳамда мутахассислар томонидан ёшларни кибермакондаги таҳдидлардан ҳимоя қилиш бўйича батафсил тавсиялар келтирилган.

Дунё тажрибаси ёшлар тарбияси ва интернетнинг нақадар юксак аҳамиятга молик масала эканини сўнгги вақтда МДХ давлатларида кенг тарқалаётган “суиқасд гуруҳлари”нинг таҳдиди мисолида ҳам кўриш мумкин. Маълумотларга кўра, кибер-жиноятларни фош этиш, реал ҳаётдагилардан йигирма баробар қийин. Бу эса мамлакат тараққиётига тўсиқ бўлишни истаган, ёшларнинг онгини захарлашга уринаётган унсурларнинг онлайн тармоқларида фаолроқ ҳаракат қилишига туртки бермоқда. Ахборот коммуникация технологияларининг турлари кун сайин ўзгараётган бугунги кунда улардан фойдаланишнинг техник жиҳатлари билан бир қаторда, техника ва шахс хавфсизлигига катта эътибор берилиши лозим. Бунда “кибергигиена” маданиятини болалиқдан шакллантириб бориш мақсадга мувофиқ.

“Кибергигиена” маданиятини ривожлантиришда фойдаланувчиларга ахборот технологиялари жиҳозларини зарарли дастурий маҳсулотлардан ҳимоялаш техник имкониятлари ва маълумотлар дахлсизлигини таъминовчи хавфсизлик усуллари билан бир қаторда, кибермакондаги жараёнларга нисбатан танқидий тафаккурни ҳосил қилишга кўмаклашувчи билимларни бериш тушунилади. “Кибергигиена” атамаси турли соҳа мутахассислари томонидан тез-тез фойдаланилмоқда. Масалан, адвокат Станислав Кузнецов⁴⁸ “кибергигиена” атамасини “инетернет билан ишлаш жараёнида бошланғич рақамли хавфсизлик асосларига амал қилиш”, компьютер технологияси мутахассиси Крис Брук⁴⁹ “компьютер ва бошқа қурилма фойдаланувчилари тизимини мунтазам ишлашига ҳамда онлайн хавфсизликларини оширишга қаратилган чора-тадбирлар амалиёти”, деб таърифланади.

Олим Анна Козырева “кибергигиена”га қуйидагича таъриф беради: “Фойдаланувчилар томонидан шахсий маълумотларнинг махфийлигини сақлаш ҳамда замонавий ахборот коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда амалга ошириладиган жиноятлардан конфиденциал маълумотлар хавфсизлигини таъминлаш мақсадида тизимли татбиқ этиладиган техник хавфсизлик чоралари”⁵⁰.

“Кибергигиена” маданиятини ошириш янги соҳа бўлса-да, мазкур йўналишда дунё тажрибасида болаларга қаратилган дастурлар татбиқ этилмоқда. Исроил давлатида боғча ёшидаги болаларга “кибергигиена”

⁴⁸ Кузнецов С. Кибергигиена — личное дело? // Жамият. 16.03.2017 // <https://iz.ru/news/670025> (мурожаат санаси: 25.11.2019 йил).

⁴⁹ Brook Ch. What is Cyber Hygiene? A Definition of Cyber Hygiene, Benefits, Best Practices, and More // Data protection 101. 05.12.2018 // <https://digitalguardian.com/blog/what-cyber-hygiene-definition-cyber-hygiene-benefits-best-practices-and-more> (мурожаат санаси: 28.11.2019 йил).

⁵⁰ Козырева А. Определение термина «кибергигиена» и возможность его применения в правовом поле. // Пробелы в российском законодательстве. - № 7, 2018. – С. 92-94.

амалиётини ўргатиш, Вологда шаҳридаги “Лидер” ўсмирлар марказида 12-18 ёшдагиларга мўлжалланган “Кибергигиена” кўшимча фанини ўқитиш йўлга кўйилди.

Мутахассислар кибермакондаги таҳдидлардан химояланиш бўйича шахсий маълумотларни махфий сақлаш; нотаниш кишилар ва сайтлардан кўпол, беадаб мазмундаги хабарлар, ҳақоратли ва таҳдидли мурожаатлар кела бошласа, уларнинг таъсирига тушиб қолмаслик мақсадида жавобсиз қолдириб, блокировка қилишни тавсия этадилар.

“Кибергигиена” маданиятини оширишга қаратилган тадбирлар кибермаконда содир этиладиган жиноятлар сонининг камайишига ҳамда шахс киберхавфсизлиги таъминланишига олиб келади.

ХУЛОСА

Кибермакон инсон фаолиятининг барча жабҳаларини қамраб олган ахборот-коммуникация технологиялари орқали маълумотлар оқимини бошқариш тизимидир. Умуман олганда, кибермакон вақт ва макон чегарасини ёриб ўтиш имкониятини кенгайтди. Бу эса, ўз навбатида, молиявий қийинчилиги ёки жисмоний камчилиги бўлган инсонларга маълум диний амалларни амалга ошириш имкониятини яратди.

Кибермаконда дин омилининг ўрни ортгани сари олимлар ва тадқиқотчилар томонидан диний жараёнларни ўрганиш кўлами ортиб борди. Хусусан, дастлабки ташкил этилган онлайн форумлар ва жамоалар дин ҳақида фикр-мулоҳазалар бўлиши мақсадида ташкил этилган бўлиб, диний омилнинг кибермаконга дастлабки трансформацияси деб баҳоланади.

1980 йилларнинг ўрталаридан динларни интернет тармоғида пайдо бўлиши диний амалиётнинг илк босқичи бўлди. 90-йиллардан интернет браузерининг бепул жорий этилиши интернетдан тўғри мақсадларга йўналтирилган диний тарғибот ва ташвиқот макони сифатида фойдаланиш билан бир қаторда, турли бузғунчи кайфиятдаги террористик ва экстремистик ташкилотлар томонидан ҳам кенг истифода этиш ишлари жадаллашди. Бугунги кунда маълумотлар оқими доирасида диний ахборотларнинг тўғри ва холис етказилиши давлатлар ва динлараро тотувликни таъминловчи етакчи воситалардан бирига айланган. Бир сўз билан айтганда, диний соҳада барқарорликни таъминлаш ва мустаҳкамлаш жамият ҳаётининг муҳим стратегик йўналишини ташкил этади.

Рақамли технологиялардаги диний жараёнлар билан боғлиқ объектив ва субъектив омиллар диалектикасини теран англаш кибермаконда кечаётган диний жараёнларда намоён бўлаётган муаммоларнинг ечимини топишга ёрдам беради.

Кибермакондаги диний жараёнлар таҳлили бугунги кунда барча динлар интернетни ўз миссияларини амалга ошириш макони сифатида қарашларини кўрсатди. Интернетни диний тарғибот самарадорлигини ошириш, диндорлар ва диний уюшмалар ўртасида мулоқотни янада мустаҳкамлашга имкон

берадиган реал ҳаётдаги диний фаолиятнинг ўзига хос тўлдирувчиси сифатида кўриш мумкин. Ахборот узатиш илғор технологияларининг ривожланиши, диний ахборот ва билимларнинг тобора оммалашиб бориши диннинг бунёдкор моҳиятини кенг тарғиб қилишда қулай, камхарж ва тезкор технологиялардан фойдаланиш тизимини шакллантиришни стратегик аҳамиятга молик масала эканини кўрсатади.

Ёшларнинг турли бузғунчи гуруҳлар ғояларига эргашиб кетмаслиги мақсадида, кибермакондаги ўзбек тилидаги ислом динига оид маънавий-тарбиявий аҳамият касб этувчи материаллар кўламини кенгайтириш ҳамда уларнинг савиясини назорат қилиб бориш бугунги кун талабига айланди. Зеро, бундай жараёнларга қарши курашиш йўлида бузғунчилик кайфиятидаги даъватларни фош этишга қаратилган маърифий-тарбиявий мазмундаги маълумотларни турли тилларда интернет тармоғидаги ҳажминини орттириш ҳамда контртарғиботдан кўра, муқобил тарғибот амалиётини жорий этиш лозим. Хусусан, “uz” доменидаги ислом динига оид веб-сайтларнинг техник ва контентлари жозибадорлигини ошириш, энг сўнгги техник имкониятлардан фойдаланиб, маълумотларни узатиш орқали ўзбек тилида мулоқот қилувчи аудиториянинг узоқ масофалардан ҳам аниқ, ишончли маълумотларга эга бўлишига эришиш мумкин.

Баён этилган хулосалардан келиб чиқиб, қуйидаги тавсиялар ишлаб чиқилди:

- кибермакон ва ислом билан боғлиқ диний-маънавий жараёнлар комплекс характерга эга эканлигини инобатга олган ҳолда уларга тегишли ижтимоий, сиёсий ва техник мазмундаги муаммоларни аниқлаш ва ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш зарур. Бунинг учун ҳуқуқий, политологик, социологик, культурологик йўналишларда кибермаконда дин, хусусан, ислом билан боғлиқ диний жараёнларнинг таҳлилига бағишланган кенг кўламли изланишлар олиб бориш мақсадга мувофиқ;

- диссертацияда келтирилган масалаларнинг ечимларидан Ўзбекистон маънавий ҳаётида содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларни таҳлил этишда ижодий фойдаланиш мумкинлигидан келиб чиқиб, унинг хулосаларидан диний-маърифий соҳадаги давлат ва жамоат ташкилотларининг тарғибот-ташвиқот ишларида фойдаланиш тавсия этилади;

- олий ва ўрта махсус таълим босқичларида ўқитилаётган диншунослик, социология, ижтимоий фалсафа, геосиёсат, ахборот истеъмоли маданияти, кибермаконда дин омили каби фанлар таркибига кибермаконда умуман, дин ва, хусусан, ислом билан боғлиқ жараёнларга оид мавзуларни киритиш лозим;

- виртуал оламда тобора авж олиб бораётган экстремистик ва террористик руҳдаги ахборотларни кенг жамоатчилик орасида тарқалишининг олдини олиш мақсадида, ислом дини билан боғлиқ маънавий-маърифий мазмундаги ахборотлар кўлами ва жозибадорлигини муқобил равишда кўпайтириб бориш бугунги кун талабига айланган. Бунинг

учун диний соҳа вакилларининг кибермакондаги тартибли амалиётини сон ва сифат жиҳатдан мунтазам ошириб бориш лозим;

- кибермаконда кечаётган ислом билан боғлиқ жараёнлар мураккаб ва зиддиятларга бой бўлиб, улар мунтазам равишда ижтимоий-тарихий таҳлил қилиб боришни тақозо этади. Шу нуқтаи назардан Ўзбекистон халқаро ислом академияси Исламшунослик факультети ўқув режасига “Ислам ва рақамли технологиялар” номли махсус курсни киритиш ўринли бўлади.

Умумий хулоса сифатида таъкидлаш жоизки, кибермаконда кечаётган ислом динига оид жараёнларнинг назарий жиҳатларини ўрганишни чуқурлаштириш рақамли дунёда олиб борилаётган диний мутаассиблик, экстремизм ва терроризмга қарши кураш ҳамда диний вазият барқарорлигини мустаҳкамлаш йўлидаги амалий ишлар самарадорлигининг муҳим шартидир.

**ACADEMIC COUNCIL UNDER THE NUMBER
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 FOR AWARING ACADEMIC DEGREES
UNDER INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN
INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN**

ABDULLAEVA MOKHIRA ZAKHIDJANOVNA

CYBERSPACE AND ISLAMIC RELIGIOUS-SPIRITUAL PROCESSES

07.00.04 – Religious Studies

**DISSERTATION ABSTRACT OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
ON HISTORICAL SCIENCES**

Tashkent-2020

The title of the dissertation (PhD) has been registered the Superme Attestation Commission of the Cabinet of Minesteres of the Republic of Uzbekistan under No.B2018.1.PhD/Tar287.

The dissertation has been prepared at the International Islamic Academy of Uzbekistan.

The abstract of the dissertation in three languages (Uzbek, English and Russian (resume)) is available on the website of the Scientific Council (www.iiau.uz) and on information-educational portal “ZiyoNet” (www.ziynet.uz).

Scientific supervisor: **Munavvarov Zohidullo Inomkhodjaevich**
doctor of political sciences, professor

Official opponents: **Babadjanov Baxtiyor Miraimovich**
Doctor of historical sciences, professor

Kaxxarova Matluba Manofovna
doctor of philosophical sciences, professor

Leading organization: National university of Uzbekistan

The defense of dissertation will be held on «__» _____ 2020, at ___ at the The head scientific and methodical center’s online meeting platform of the Scientific Council No.DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 at International Islamic Academy of Uzbekistan (Address: 100011, Tashkent, A.Kadiri street 11. Tel.: (99871) 244 00 56; Fax: (99871) 244 00 65; e-mail: info@iiau.uz).

The dissertatin is available at the Information Resource Center of International Islamic Academy of Uzbekistan (registration number ____). (Address: 100011, Tashkent, A.Kadiri street 11. Tel.: (99871) 244 00 56; Fax: (99871) 244 00 65; e-mail: info@iiau.uz).

Abstract of dissertation is delivered «____»_____ 2020.

(Register of certificate of delivery ____ of «____» _____ 2020).

Sh.A.Yovkochev
Chairman of the Academic Council for
awarding academic degrees, doctor of
political sciences, professor

D.A.Rakhimdjanov
Secretary of the Academic Council for
awarding academic degrees, candidate of
historical sciences, assossiate professor

Z.M.Islamov
Chairman of the Academic Seminar under
the Academic Council for awarding
academic degrees, doctor of Philology
sciensces, professor

INTRODUCTION (abstract of PhD thesis)

Actuality and necessity of the dissertation subject. Since the second half of the twentieth century, the popularity of computers and the Internet has not only facilitated human activities but at the beginning of the XXI century caused some social and economic problems. The speed and importance of data transmission in human history are not as popular as it is today. Indeed, rapid advances in information and communication technologies have created new ways to build cooperation and strengthen relationships with people in recent years.

The ever-increasing globalization of people's desire for new information and communication technologies has opened up great opportunities for independent and rational users of technical capabilities. Initial opportunities offered by the Internet primarily focused on overcoming technological disruptions. Over time, the “World wide web” has created an unprecedented convenience that combines various information and entertainment programs based on human needs and interests. It has led to widespread internet penetration. At the same time, there has been an increase in attacks on the human mind and attempts to undermine the country's information management system. In the process of implementing these processes, cyberspace has become a favorable environment. Telephone conversations, “chats”, various online discussions and computer communication are generally done in cyberspace. According to statistics, 4,536 million people now use the Internet⁵¹, however 830 million of them are young people, approximate to 15-24 years old⁵².

Digital technology, while providing free access to cyberspace, also means an increased risk of cybercrime. That is why the third of the five essential principles put forward by the President of the Republic of Uzbekistan Sh.Mirziyoev aimed at the effective use of computer technology and the Internet between the population and youth. At the same time, by increasing the culture of information and communication technologies of young people, they need to form a strong immunity against various ideological threats, including religious extremism, terrorism, “mass culture” and other alien ideas. Therefore, the analysis of manifestations of religious processes and ways of interaction in cyberspace has become an urgent task of the time.

The dissertation serves to carry out the tasks assigned in the following Decrees of the Government and other normative-legal documents connected to the theme of the dissertation: the Decrees of the President of the Republic of Uzbekistan on February 7 of 2017 “about the strategy of the movements for the further development of the Republic of Uzbekistan”, on October 8, 2019 “On approval of the Concept of development the higher education of the Republic of Uzbekistan until 2030”, on April 16, 2018 “On Measures to Radically Improve the

---

⁵¹ Халқаро мониторинг ташкилоти. <http://www.internetworldstats.com/stats.htm> (2019 йил 30 июнь ҳолати) (музоаат санаси: 25.11.2019)

⁵² Халқаро электр алоқа иттифоқининг 2017 йил 31 июлдаги статистик ҳисоботидан. Қаранг: <http://www.itu.int/ru/mediacentre/Pages/2017-PR37.aspx>

Activities of the Religious and Educational Sphere”, on June 27, 2018 “On additional measures for ensuring independence of mass media and development of information services of state bodies and organizations”, Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated on June 23, 2018 “On Measures to Establish the Center for Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan”, the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated on June 22, 2018 “On the Measures for Establishment of the Center of Islamic Civilization in the Republic of Uzbekistan” and other regulatory and legal documents.

Compliance of the research with the priority directions of development of science and technologies in Uzbekistan. The present investigation was carried out by the priority area of science and technology development of Uzbekistan: I. “Formation of the system of innovative ideas and their implementation in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of the information society and a democratic state”.

Statement of knowledge of the problem. Cyberspace is a data flow control system through information and communication technologies that cover all areas of human activity. Since the second half of the 1990s, religious and religious organizations' activities have gained popularity in cyberspace. Such processes in the Western world have been the subject of scientific research. The practical approaches to the scientific study of religious processes in cyberspace can be categorized as follows.

Religion and the Internet studied by Heidi Campbell⁵³, Lorn L. Dauson, Rosalind A.J. Hackett, Rosemary Avance, Christopher Helland, Todd Mullins, Kelly O'Connor, Shu-Zen Tsai⁵⁴, Talal Naser Al-Najran, N.V.Sviridova, A.P. Zabiyako, E.A.Voronkova, T.P.Minchenko, A.A. Armanova's works⁵⁵.

A.E.Voyskunsky, A.A.Antonenko, R.A.Barishev, S.N.Khutornoy, N.M.Dalimova, J.A.Khamidov, I.I.Rakhimova⁵⁶ have done research in the field of

---

⁵³ Campbell H. Religion and the Internet. *Communication Research Trends*. Volume 25, 2006, Number 1. – P. 3.; Campbell H. *Spiritualising the Internet*. Online – Heidelberg Journal of Religions on the Internet 1.1 2005.; Religion and the Internet: A microcosm for studying Internet trends and implications. *New media & society*. 15(5), 2012. – P. 680–694.; Campbell H., Vitullo A. Assessing changes in the study of religious communities in digital religion studies. *Church, communication and culture*, 2016 Vol. 1, No. 1, 73–89.; Campbell H., Altenhofen B. Bellar W., Kyong James Cho. There is a religious app for that!: A framework for studying religious mobile applications. 2014. <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/2050157914520846>

⁵⁴ Hackett R. Religion and the Internet. *Diogenes* 211, 2006. – P. 67.; Rosemary Avance. *Constructing religion in the digital age: the Internet and modern Mormon identities*. The University of Pennsylvania., 2015. - P. 251.; Helland Ch. *Religion on the Internet: a sociological inquiry into participation and community online*. Toronto, 2004. 306 p.; Mullins T. *Online church: a biblical community*. Palm Beach Gardens, 2011. 232 p.; Kelley O'Connor. *Surviving the storm: church online 24/7*. Madison, New Jersey, 2016. 102 p.; Al-Najran T.N. *Internet adoption and use by Kuwait university students: new medium, same old gratifications*. The Ohio State, 1998. 235 p.

⁵⁵ Свиридова Н.В. Религия онлайн. Философские проблемы информационных технологий и киберпространства, № 2. 2011. – С. 238-247.

⁵⁶ Войскунский А.Е. Поведение в киберпространстве: психологические принципы. *Человек* № 1, 2016. – С. 36-49.; Антоненко А.А. Интернет-зависимость подростков от компьютерных игр и онлайн-общения: клинико-психологические особенности и профилактика. Дисс., автореф. к.псих.н., М., 2014. 19 с.; Барышев Р.А. Киберпространство и проблема отчуждения. Дисс., автореф. к.ф.н., Красноярск, 2009. – С. 15.; Хуторной С.Н. Киберпространство и становление сетевого общества. Дисс., автореф. к.ф.н., Воронеж, 2013. – С. 6.

the negative effects of computer games addiction on children's mental development and the characteristics of computer games addiction at different ages.

Conceptual analysis of video games and videos in the promotion of religion have been studied by Vincent Gonzales, M.S. Novikova, D.G. Ribaltovich, Florence Posh⁵⁷.

In the direction of activating of the religious factor in social networks, Amber Nicole Adams has studied research on "Social networks and online atheism" causes of increased interest in atheism in the worldview of people through networks⁵⁸, Amber Nicole Adams, Marco Tulio de Sousa and Ana Paula da Rosa's⁵⁹ the research analyzed posts from religious groups on Facebook in the case study method.

Researchers Analyzed Religious Processes in Cyberspace in Some Countries. Catiane Rocha Passos de Souza and Rita de Cassia de Arago Matos studied Brazil's cyber Pentecostals processes, Anthony G. Roman analyzed using Christian Religion and Mobile Phones in the Philippines, The Internet adoption and Religious Situation in Kuwait illustrated in the work of Talal Naser Al-Najran, Sophia Zviadadze investigated the modern shape of religiosity in Georgia and D.A. Klimenko's⁶⁰ analyzed issues Vatican and modern information technology.

Activation of the religious factor in mobile phones has studied in the studies of Heidi Campbell and Sasha A. Scott⁶¹.

In this area, the Uzbek researcher Z. Gofforov⁶² discusses the coverage of religious topics on the official websites of Uzbekistan within the framework of the master's thesis and in the research by A. Tulepov⁶³ has highlighted religious threats and life-threatening through the Internet, destructive ideas that have a

---

⁵⁷ Gonzalez V. *Born-Again Digital: Exploring Evangelical Video Game Worlds*. Chapel Hill, 2014. 387 p.; Новикова М.С. *Христианство и видеогры: к постановке проблемы*. *Философия в XXI веке: вызовы, ценности, перспективы*. — Екатеринбург, 2016 – С. 329.; Рыбалтович Д.Г. *Психологические особенности пользователей онлайн-игр с различной степенью игровой аддикции*. Дисс., автореф. к.псих.н., Санкт-Петербург, 2012. – С. 27.

⁵⁸ Amber Nicole Adams. *Social Networking Sites and Online Infidelity*. Glenville, February 2017. 160 p.

⁵⁹ Amber Nicole Adams. *Social Networking Sites and Online Infidelity*. Walden University. February 2017. 160 p.; Marco Tulio de SOUSA, Ana Paula da ROSA. *Faith, entertainment and conflicts on the Camino de Santiago (The Way of St. James): a case study on the mediatization of the pilgrimage experience on Facebook groups*. *Journal for Communication Studies*, vol. 10, no. 2(20), 2017. - P. 145-169.

⁶⁰ Catiane Rocha Passos de SOUZA, Dr. Rita de Cassia de Arago MATOS *Between no church and cyber Pentecostals: religious modus vivendi in the society under mediatization*. *Journal for Communication Studies*, vol. 10, no. 2(20), 2017. – P. 33-51.; Anthony G. Roman. *Texting God: SMS & religion in the Philippines*. *Communication Socials* № 2 (39), 2006. – P. 156-166.; Al-Najran T.N. *Internet adoption and use by Kuwait university students: new medium, same old gratifications*. *The Ohio State*, 1998. 235 p.; Zviadadze S. I 'like' my Patriarch. *Religion on Facebook. New Forms of Religiosity in Contemporary Georgia*. <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:16-rel-173652>; Клименко Д.А. *Ватикан и новые информационные технологии*. *Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 10. № 2, 2010. – С. 107.*

⁶¹ Campbell H., Altenhofen B., Bellar W., Kyong James Cho. *There is a religious app for that!: A framework for studying religious mobile applications*. 2014. <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/2050157914520846>; Sasha A.Q. Scott. *Algorithmic Absolution: The Case of Catholic Confessional Apps*. *Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, № 11. 2016. – P. 255.

⁶² Гаффаров З.З. *Ўзбекистонда расмий рўйхатдан ўтган сайтларда диний мавзунинг ёритилиши*. Маг. дис. – Тошкент. 2016. – 94 б.

⁶³ Туплепов А. *Интернетга ин курган "ўргимчаклар"*. – Т.: "Movarounnahr", 2014.; *Интернетдаги тахдидлардан химоя*. – Т. "Movarounnahr", 2016. – 672 б.

negative impact on young people's minds and the adverse effects of culturalism under the guise of “mass culture”.

The scope and diversity of the authors' research suggest that cyberspace and religion have intensified the need for research. Today's process of globalization calls for a critical and analytical study of Western research on cyberspace and religion in Uzbekistan. After all, various information and communication technologies, which are gaining popularity among the population of Uzbekistan, especially among young people, are allowing deep penetration into cyberspace. Under these conditions, the study of religious and spiritual processes related to cyberspace and Islam will help to build immunity to the dangerous religious and spiritual processes that are manifesting themselves in the digital world.

The linkage of the dissertation research to the research plan of the higher education or research institution in which it carried out. The dissertation research carried out within the framework of the Plan of Research of the International Islamic Academy of Uzbekistan on the theme: "Program of measures to improve the religious sphere".

The Goal of the research is to examine the religious and spiritual processes of Islam in cyberspace.

The objectives of the research:

Justification of the history of the “cyberspace” concept and the religious factor in it;

Determining the consistency of religious practices in cyberspace with social life;

Analysis of the role of cyberfatwas in the “Information Society”;

Cyber jihad: the coverage of terrorists' use of the Internet;

Comparative analysis of Islamic educational activities on the “uz” web sites;

Development of scientific and practical recommendations on the impact of the online environment on youth education and their critical attitude to religious processes in cyberspace.

The object of the research is the religious and spiritual processes related to Islam in cyberspace.

The subject matter of the research is the spiritual processes in websites and mobile applications in the cyberspace of Uzbekistan.

Methods of research. It was used to cover the research topic such methods as scientific descriptions, theoretical analysis, observation, method of statistical processing of information, comparison.

The scientific novelty of the research consists of the following:

scientifically substantiated features of convergence of religious principles through the systematic study of trends in the development of religious processes in cyberspace;

it has been proved that the emergence of the concept of “cyberfatwa” in the context of increasingly informed social life is logical and its importance is inevitably growing;

based on the analysis of the processes associated with “online Islam”, it was proved that the essence of the transformation of the phenomena of jihad and terrorism into “Web technology” is destructive actions aimed at selfish ends;

based on the analytical systematization of the content of Islamic websites domain “uz” and Uzbek-language mobile applications, their role as an influential enlightening force in the healthy understanding of prayer and socio-spiritual issues among the Uzbek-speaking population was revealed;

scientific and practical recommendations have been developed to prevent the negative impact of the online environment on the education of youth and the formation and development of a culture of “cyber hygiene”.

The practical result of the study. The history of religion has been classified in cyberspace;

Explored and categorized the content of cyberspace in the “uz” domain to demonstrate the role of cyberspace in public life;

The three most popular websites were selected to analyze the processes taking place in the cyberspace of Uzbekistan and the ergonomics of the websites were evaluated;

The threats to adolescents in the online environment have been summarized and recommendations for their protection have been developed.

Reliability of research results. Reliability was proved by the fact that it has been discussed at national and international scientific conferences, the implementation of conclusions, suggestions and recommendations using the national search engine “uz” and Google Play and the results obtained by the authorized organizations.

The scientific and practical significance of the research results. The scientific significance of the research results is that the main scientific conclusions and theoretical conclusions can be used to study the history of religion in cyberspace, the religious practices in cyberspace and to increase their confidence in the domain “uz” and on Uzbek language.

The practical significance of the results of the research is the use of cyberspace in the study of the history of religion in digital technologies, the use of cyberspace in the practice of world religions, the creation of manuals reflecting the peculiarities of the historical processes of Islamic religion in cyberspace “Religious Studies”, “The culture of using information”, “Religious factor in cyberspace”, “Mass media coverage of violent extremism, radicalism and terrorism: theory and practice”, “Islam and digital technology” it can be used for optional courses, seminars and special courses.

Introduction of research results. Based on the results of the analysis of religious and spiritual processes related to cybersecurity and Islam:

Demonstration of religious practice in cyberspace was used as a demonstration report at the media-seminar seminar “Media and information literacy” of the “Uzbekistan-Germany” Friendship Society (Proceedings of the “Uzbekistan-Germany” Friendship Society Certificate No. OD-39 July 23, 2019, Certificate No. 03-08-1431 August 16, 2019, The Committee on Interethnic

Relations and Friendly Relations with Foreign Countries under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan). As a result of the lecture, the media and students studying international relations have enriched their knowledge of the impact of cyberspace on religious relations concerning religious thought;

The role of the media in the fight against aggressive extremism and radicalism, organized by the OSCE Project Coordinator in Uzbekistan, based on the role of cyberspace in the Information Society and cyber jihad: terrorism on the Internet. Training course and “Mass A Media coverage of violent extremism, radicalism and terrorism: theory and practice” (OSCE Project Co-ordinator in Uzbekistan, no. 347/19 of August 15, 2019). As a result, industry officials and journalists were introduced to the notion of cyberspace, its first religious practices and the spiritual and religious processes associated with Islam, which helped to build a culture of rational use of cyberspace, skills to rely on Islamic sources and critical thinking about religious practices.

Scientifically based materials on the influence of online communication on the upbringing of youth and their relation to religious processes in cyberspace have been used in the activity of the Ministry of Development of Information Technologies and Communications of the Republic of Uzbekistan. (Letter of the Ministry of Development of Information Technologies and Communications of the Republic of Uzbekistan dated August 29, 2019, № 27-8 / 6062). As a result, young people serving in the system, organizations and institutions, as well as students in information and communication technologies, have been enriched with knowledge about the impact of cybercrime on the minds of young people and how to protect them from threats;

Proceedings of the Report on Culture of Religion and Information Consumption in Cyberspace, presented at the Refresher Training for Imams and “otinoyi” (Muslim women leader) in October-November 2018, organized by the Center for Advanced Training under the International Islamic Academy of Uzbekistan, on the promotion of religion in cyberspace at regional and district buses; enriched their knowledge of the culture of information and how to protect against threats (Certificate No. 89/9 October 25, 2019, of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan).

In today's perilous world, materials about the culture of perception of religious content, disseminated by the Internet, based on Islamic teachings against destructive ideas and corrupting moral values, have been used live on the Radio Uzbekistan 24 “Radioface” broadcasting (Certificate of “Uzbekistan 24” TV and radio channel Joint Stock Company, Uzbekistan, September 20, 2019, No. 03-09-1050). As a result, the general public has been advised on the use of cybercrime information and the theoretical level of broadcasting content has been raised.

Declaration of the results of the dissertation. 15 scientific papers have been published on dissertation topics. In particular, 1 textbook, 8 articles were published in scientific (6 in national and 2 in foreign) journals recommended by the Supreme Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan for publication of the leading scientific results of the dissertation.

Approbation of the results of the dissertation. The results of this research have been tested at 6, in particular, 1 international conference, 3 republic workshops and 2 international organization's seminars.

Structure and volume of the dissertation. The thesis consists of an introduction, three chapters, eight paragraphs, the conclusion, appendix, the list of sources and references. The volume of the dissertation is 130 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introductory article is based on the urgency and need of the research topic, its relation to the priority areas of science and technology of the Republic of Uzbekistan, the description of foreign scientific research and the study of the problem, the purpose and objectives of the work, the object and subject of the research, practical results of the research, the reliability of the obtained results, the scientific and practical significance of the results, the practical application of the research results in Information on introduction, publication, structure and volume of the dissertation.

The first chapter of the dissertation entitled **“Theoretical-methodological basis of researching religious factors in cyberspace”** describes the history and study of religion in cyberspace, the manifestation of religious processes and the characteristics of media, religion and culture in cyberspace.

The first paragraph, entitled *“Development dynamics of religion in cyberspace”* describes the intensification of religion-related processes in the world of digital technology as a result of the development of computer technology and increased internet capabilities. As a result of the work of the 60s of the twentieth century⁶⁴, the principles of the information society as a mechanism of effective information flow management in developed countries and the interconnection of microcomputer telephones by the late 1970s enabled the use of the Internet for academic purposes. The process of virtual sharing of everyday issues, thoughts and ideas that human beings are experiencing has become popular on the Internet. By the mid-1980s, virtual correspondents⁶⁵ were also formed to summarize religious ideas. Although most of the group’s founders are individuals, the use of computer technology has also been actively used by formal religious organizations. As a result, feedback processes have developed in forums. It has become popular to discuss various topics in the forums, in particular, religious and spiritual issues. One such forum is Origins. Individuals who began to communicate in such textual spaces began to use the Internet as a means of expressing their beliefs, problems and merely communicating about religion. Participants in these processes were able to take an active part not only in such information but also in formal religious organizations, spiritual movements. Because of the centralized administration that

---

⁶⁴ Денисов Ю.Д. Основные направления научно-технического прогресса в современной Японии. М.: Наука, 1987. – С. 43.

⁶⁵ Helland Ch. Religion on the Internet: a sociological inquiry into participation and community online. The University of Toronto. 2004. – P. 21.

restricts religious debate, the control over the observance of moral principles and the absence of restrictions on participation in religious practices through this new tool, the Internet has become a means of spreading religion.

The next stage was special groups organized within the interests of specific people. The task force, which specializes in religious debates, reportedly began its work in early 1983. On the one hand, there was not the restrictive moderator of the group and a censor of debates. On the other hand, any member could write down anything. On November 20, 1984, a Christian group called “net.religion.christian” was launched on the USENET system. On January 13, Jews founded a group called “net.religion.jewish”, which discusses their religion. Thus, the number of religious groups operating in the USENET system has reached three. The need to form groups stemmed from people's interest in a particular religion.

In the 1990s, there was a sharp increase in the number of computers in the world, especially those connected to the Internet. Even if users connected to the system at the same time, it was relatively difficult to find the information on it. The solution to this problem in 1993 was the introduction of the World Wide Web for free. It has made it easier to find the information for people they are looking for through cyberspace.

With the intensity of religious processes in cyberspace, scientists and researchers have focused on their research. According to Heidi Campbell, the religious practices and worldviews promoted by Internet users were first brought to the attention of the general public through articles published in 1995-1996 entitled “Technopagans: Will Mysticism Revive in Cyberspace” and “Finding God on the Web”.

In her book, *Religion and the Internet*, Rosalind A.J. Hackett, an American theologian, noted that Stephen O'Leary was one of the first to analyze the importance of the new media for religious communities in 1996.

As part of this thesis, research in this area has been categorized as follows: Internet and religion, cyberpsychology, religious video games, religious processes taking place in particular country cyberspace and religious discussions on mobile phones and social networks. It also reveals the impact of cyberspace on society, the formation of virtual communities.

The second paragraph of the first chapter entitled “*The convergence of religious processes in cyberspace*” stages of Internet cartography in the form of historical formation, the increasing influence of virtual space on social life in the world and especially in Uzbekistan. It was categorized and investigated the process of communication, information, education, experience, practice, missionary, marketing, medicine and other forms.

At first glance, religion and the Internet seem to be incompatible. The Internet is seen as a unique complement to real-life religious activities that can increase the effectiveness of religious propaganda and further strengthen the dialogue between believers and religious associations. Internet capabilities allow people to communicate and connect to social networks for the exchange of ideas for a specific purpose. Among the communities that were initially formed were

non-traditional internet groups such as the Vikkans and neo-Magyars. According to a study by Christian communities by Heidi Campbell, people become members of online communities in order to communicate. Some scholars have raised important issues related to the nature of virtual communication. It has been recognized as merely an “illusion of social life” or a means of improving communities in an “offline” world.

Leading religious organizations also point out that there is now a growing need for computerized information among members and non-members. In the dissemination of religious information, “bloggers” or “blogs” that disseminate electronic religious information are an essential aspect of computerized communication. Podcasts, MR3 players from the website, iPods, audio programs downloaded to mobile phones, in particular, lectures are gaining popularity.

Previously scarce, uncommon scriptures and the information that followed, are now available for download and education from any website. As a result of the deep penetration of computer media into religious practice, cyberspace has become an important area of ceremonies and a source and means of propaganda for a particular religion. In general, cyberspace expands the ability to cross the boundaries of time and space. This in turn, increases the ability to perform certain religious activities where there is financial hardship or physical disability. For example, they can go on a cyber-visit to Santiago de Compostela or perform “puju” at holy places in India. Sikhs, on the other hand, can hear the holy book of Guru Grantha Sahib, which is recited every day from the Golden Haram in Amritsar.

Missionary, which is another form of communication, needs to be considered separately due to the growth and breadth of influence of special religious education. Today, the right to freedom of religion and belief is the most controversial issue. The marketing of sacred texts has become big business through the Internet. Everything that meets religious and spiritual needs can be purchased. On religious dating sites, finding the right person is done in simple steps.

Computer media is developing a wide range of treatments and solutions to diseases. Guru, evangelists, counselors can send a prayerful request to psychics or find answers to religious and practical problems. Many are drawn to the anonymity of the appeal and the involvement of a strong religious leader.

The second chapter of the thesis “**Implication of fatwa and jihad in cyberspace**” outlines the role of cyberfatwas in the information society, cyber-jihad and terrorism on the Internet.

In the first paragraph, “*The role of “cyberfatwas” in the Information Society*”, cyberspace is not always the most reliable source for Muslims to find the answer religious questions that they are interested in using digital technology, analyzed online fatwas, its types and online fatwas sites. Of course, there are many benefits of finding answers by prominent religious scholars on the Internet more quickly. In such cases, however, it is necessary to examine this appropriately to make sure that the electronic response belongs to the same scholar and that it does

not conflict with Islamic principles. This is the reality of the fact that some people are using the Internet and fatwas as a means to try to establish their position.

Given the rapid development of communications around the world, the Egyptian Fatwa House is becoming more and more up-to-date. It should be noted that as a convenience created by the organization, it is possible to send a question by phone or send an e-mail on the website of Al-Azhar and the Facebook page of the Islamic Research Center. Questions will be answered free of charge within 24 hours. Fatwa petitioners' questions will be accepted and answered by the designated team between 8:00 and 9:00 p.m.

Al-Azhar Fatwa Committee is introducing various services to respond quickly and easily to the issues facing people in their social life. One of them is the installation of a “kiosk” at the Al-Shahda station of the Egyptian metro. Ahmad Abdulhadi Al-Azhar, a spokesman for the Egyptian Metro Management and Services Company, said the Fatwa Committee of the Academy of Islamic Studies had set up an electronic fatwa service to answer people’s religious questions.

The study covered issues such as web sites as “savollar.islom.uz” and “fiqh.uz” of the “islom.uz” portal, which provides online billboards in Uzbek for users of the Uzbek language and “questions.muslim.uz” of the Muslim Board of Uzbekistan were classified and studied. As a result, most of the population’s questions about religious life are related to prayer, while the second is the section on family and marriage issues.

These sections, in turn, consist of articles covering specific issues. The authors publish articles on the site “fiqh.uz”. Of the authors, Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf (129) responded to the most articles, followed by Hamidullah Beruni (35) and Alouddin Hafi, Muhammad Ali Muhammad Yusuf (14).

The first question posted on the “questions.islom.uz” page of the “islom.uz” portal dates back to the beginning of 2007. This page consists of rules, information, menus about the site. Also

Consisting of more than 25 sections, the following sections contain more than 2,000 questions and answers to them. The page “savollar.muslim.uz” of the website “muslim.uz” of the Muslim Board of Uzbekistan consists of the following sections: Ramadan; ablution and prayer; hajj and umrah; occupation and commerce; marriage and divorce. This page is from a relatively young fatwa site that has been operating for more than two years. The number of questions in it as of June 2018 is more than 9,000. At the same time, in Uzbekistan, the practice of answering religious questions of the population through the social network Telegram is widespread.

The second paragraph, entitled “*Transformation of “cyber jihad” and cyberterrorism on Web technologies*” details the features of cyber-jihad, the badge of terrorist websites and the forms of terrorism on the Internet.

Estimates of the beginning of the XXIst century have exceeded one billion personal computers. With the rise of the Internet, it has become a vital link between cultures, businesses, consumers and government. However, as the number

of users of the network grows, so does its content, which promotes other purposes, such as pornography, violence and the use of the Internet by extremist organizations.

However, as the number of users of the network increases, so does the use of the Internet by extremist organizations and content that promotes other negative realities, such as pornography and violence. “Cyber Jihad” means waging war in cyberspace using the latest digital technologies. The peculiarity of the phenomenon of “cyber jihad” is characterized by its complex nature. It covers technological, technical and ideological aspects. While the method of information-psychological influence on the human mind covers the technological aspect, it covers the technical aspect by damaging the infrastructure, which causes severe losses of human-made nature. The technical aspect allows for the implementation of cyberterrorism. The term cyberterrorism was coined in the mid-1980s by U.S. researcher Berry Colin. With the increasing use of the Internet, it is being used as part of research on the potential dangers of high technology in the emerging information society. In the early 1990s, the U.S. National Academy of Sciences reported in computer security reports that “Tomorrow's terrorists could inflict more casualties than a bomb through computer keyboards”.

According to Haifa University professor Gabriel Weinman, terrorist websites target three types of audience: *Current and potential supporters*. Terrorists make great efforts to use slogans and use various items, such as T-shirts, emblems, badges, flags, videos and audio to sell to their supporters. *International public opinion*. The international community is not interested in these conflicts, but interested in the language version of the site and their practice. *Opposition community*. The content of most sites does not openly appeal to the public who oppose them. However, some sites attempt to demoralize the enemy by instigating counter-attacks and guilt. Scientists also highlighted the use of terrorists' Internet as psychological warfare, publicity and propaganda, data collection, fundraising, verticalization and mobilization, information sharing, planning and negotiation.

It is important to be aware of the pros and cons of using the flow of information. In the context of increasing globalization, it is vital to analyze the content and strategy of information.

Information consumption culture refers to a system of knowledge, skills and competencies that serve to receive, sort, understand and interpret information from the flow of information that serves human interests, maturity and the development of society. In order to cultivate such a culture and skill, one should try to find reasonable answers to the following questions when receiving information:

- Who is transmitting this information?
- Why is it transmitted this way?
- What is the purpose of transmitting this information?

The formed information consumption culture serves as a kind of shield against information, a message that contradicts our national interests and values. Therefore, today the formation of skills in the rational use of the opportunities of the information world in young people is of vital practical importance.

The third chapter of the dissertation, entitled **“Tendencies of Islamic religious processes on the cyberspace of Uzbekistan”** explores Islamic education activities, features of religious activation on mobile phones and the impact of online communication on youth education and the religious processes in cyberspace.

In the first paragraph of the chapter *“Educational activity of Islamic web sites domain “uz”* it was classified Islamic web sites of the domain “uz” as the quality of segments that publish religious literature, mosques, separate religious leaders, informative, feminist, religious, religious multimedia files. The content analysis of the sites “muslim.uz”, “islom.uz”, “azon.uz”, which ranked high in the national ranking “uz”. The theoretical-methodological basis of the analysis was the method of theoretical analysis, observation, statistical processing of information (comparison, sorting or retrieval) and netnography. The analysis shows that in the religious and enlightenment activities of Islamic sites in the “uz” domain, the priority is to regularly and quickly provide visitors with news in the field of religion. This is one of the most important criteria to be expected from cyberspace processes. In the second place, articles on human education and spiritual development are the main contingent. In our opinion, the best way to avoid getting lost in the world of the Internet and falling under the influence of foreign ideas is that various issues on the sites are based on the Qur'an, hadith and historical narrations. This, in turn, is one of the factors that helps Uzbek-speaking Muslims not to deviate from their faith.

Although the analyzed sites operate in the “uz” domain and the Uzbek language, their visitors are not limited to the population of Uzbekistan. It is worth noting that the number of visitors from foreign countries, including Russia, the United States, Tajikistan, Kyrgyzstan and some other countries. This shows that the relevant Uzbek sites on the Internet serve as a source of information about Islam for Uzbek-speaking people living in these countries.

Another noteworthy aspect of the content analysis is that the topics raised on these sites are not repetitive, that is, they are presented in a different way and with a unique approach. In some cases, the unhealthy diversity of cyberspace, which prioritizes the attractiveness of information rather than its content and authenticity, has led to a variety of controversies. The proliferation of sites that provide reliable and unbiased information on religious issues protects visitors who are thirsty for them from ideological errors.

In today's world, where the scale of the impact of Internet resources on the development of religious life, including religious ideas in humans, is visible, it is advisable to bring to the reader's attention as scientifically based and analytical articles as possible. The logical conclusion from the above is that one of the most active factors influencing the formation and development of religious processes are the information resources available in cyberspace and the study of their activities and goals is becoming increasingly scientific and practical.

The second paragraph entitled *“Features of religious factors on mobile apps”* explores the history of mobile applications, global app market trends,

classification of religious applications and the dynamics of the growth of Islamic mobile apps in Uzbek for 2013-2019 and the most downloaded applications by users in 2018.

According to researcher Goodwin⁶⁶, during the 90s of the XXth century, mobile devices were more attractive, demanding, smaller and lightweight, with more power available and the number of applications available today with converters, calculators and profile settings.

Mobile applications of religious content, depending on the peculiarities of activation of the religious factor, were classified by the dissertation as follows: prayer, ritual, sacred text, multimedia applications. Also, mobile applications of Islam in the Uzbek language were studied within the Google Play Market system. The dissertation analyzed the mobile applications of the system “Muslim taqvimi”(“Muslim calendar”), “Men ham namoz o’qiman” (“I also pray”) and “Zikr va duolar kitobi” (“Book of remembrance and prayers”).

With the introduction of the iPhone and the app market by Apple in 2007, a wide range of opportunities opened up for the development of the mobile app market. Since 2008, the App Store and Play Market have been active. For ten years, these markets have been leading the way with an increasing number of buyers. By 2018, the app market has undergone dramatic changes in both quantity and quality.

Based on the activation characteristics of the religious factor, mobile applications with religious content were classified by the dissertation as follows: prayer, ritual, sacred text, multimedia applications. Also, mobile applications on Islam in the Uzbek language were studied in the framework of the Play Market system. The dissertation meets technical requirements of the system during the research period, such as the attractiveness of the most downloaded applications, the abundance of conveniences, the absence of interruptions in work, as well as the fact that the published information was made mobile.

In a short period, mobile applications have managed to cover almost all aspects of traditional religions. In this regard, significant changes can be observed among the population of Uzbekistan.

The third paragraph of the third chapter is “*The impact of online communication on youth and cyber hygiene culture*” provides detailed recommendations on the increasing risks of children in the virtual world, the work being done in Uzbekistan and the protection of young people from cyberspace.

World experience is a matter of youth education and the importance of the Internet as an example of the threat of “assassination groups”, which are becoming more and more common in the FIC. Reportedly, cybercrime detection is about twenty times as difficult as in real life. This gives impetus to the online presence of elements that seek to hinder the development of the country and try to poison the minds of young people. In today's world, where the types of information and

---

⁶⁶ Goodwin, R. (2017). The History of Mobile Phones From 1973 To 2008: The Handsets That Made It ALL Happen. Know Your Mobile. Retrieved from <http://www.knowyourmobile.com/nokia/nokia-3310/19848/history-mobile-phones-1973-2008-handsets-made-it-all-happen>

communication technologies are changing day by day, great attention should be paid to the technical aspects of their use, as well as technical and personal safety. At the same time, it is expedient to form the culture of “cyber hygiene” from childhood.

In the development of a culture of cyber hygiene, it is understood to provide users with the technical capabilities to protect information technology equipment from malware and security methods that ensure data security, as well as the knowledge that helps to develop critical thinking about cyberspace processes. The term “cyber hygiene” is often used by experts in various fields. For example, Stanislav Kuznetsov, a lawyer, described the term “cyber hygiene” as “following the basics of digital security when working with the Internet” and Chris Brook, a computer technology expert, as “a practice of measures to ensure the smooth operation of computer and other device users”.

After studying Anna Kozyreva's definition of “cyber hygiene”, she concluded: “Systematic technical security measures to protect the confidentiality of personal data by users and the protection of confidential information from crimes committed using modern information and communication technologies”.

Although the development of a culture of cyber hygiene is a new field, in this area, the world experience is implementing programs for children. The state of Israel provides training in the practice of “cyber hygiene” for children of kindergarten age, the Center for Adolescents “Leader” in Vologda teaches an additional subject “Cyber Hygiene” for adolescents aged 12-18.

Experts provide confidentiality of personal information to protect against threats in cyberspace; they recommend blocking out messages from strangers and sites that contain rude, obscene content, insulting or threatening messages, leaving them unanswered so as not to fall under their influence.

Measures aimed at improving the culture of “cyber hygiene” will reduce the number of crimes committed in cyberspace and ensure cybersecurity.

CONCLUSION

Cyberspace is a data flow control system through information and communication technologies that cover all areas of human activity. In general, cyberspace has expanded its ability to cross time and space. This, in turn, made it possible for people with financial difficulties or physical disabilities to perform certain religious practices.

Today, accurate and unbiased delivery of religious information in the context of information flows has become one of the leading tools for inter-state and interfaith harmony. In the word, securing and consolidating stability in the religious sphere is an important strategic direction of public life.

A deeper understanding of the dialectics of objective and subjective factors related to religious processes in digital technology will help us to address the problems that arise in religious processes in cyberspace.

The development of advanced information technology and the growing popularity of religious information and knowledge suggests that strategically important is the use of affordable, low-cost and fast-paced technologies to promote the creative essence of religion. The emergence of religions on the Internet since the mid-1980s was the first phase of religious practice. Since the 1990s, the free introduction of the Internet browser has accelerated the use of the Internet as a place for religious propaganda and propaganda aimed at the right goals, as well as widespread use by terrorist and extremist organizations of various destructive moods. Today, the accurate and unbiased delivery of religious information within the information flow has become one of the leading means of ensuring inter-state and inter-religious harmony. In short, ensuring and strengthening stability in the religious sphere is an important strategic direction of public life.

A deeper understanding of the dialectic of objective and subjective factors related to religious processes in digital technologies will help to find solutions to the problems manifested in the religious processes taking place in cyberspace.

An analysis of religious processes in cyberspace has shown that today all religions view the Internet as a place to carry out their missions. The Internet can be seen as a unique complement to real-life religious activities that can increase the effectiveness of religious propaganda and further strengthen the dialogue between believers and religious associations. The development of advanced information technologies, the growing popularity of religious information and knowledge show that the formation of a system of convenient, low-cost and rapid use of technology in the widespread promotion of the creative essence of religion is of strategic importance.

In order not to follow the ideas of various destructive groups of young people, it is necessary to expand the range of spiritual and educational materials on Islam in the Uzbek language in cyberspace and to control their level. In order to combat such processes, it is necessary to increase the volume of educational information on the Internet in different languages, aimed at exposing subversive propaganda and to introduce alternative propaganda practices rather than counter-propaganda. In particular, it is possible to increase the technical and content attractiveness of Islamic websites in the “uz” domain, to transmit data using the latest technical capabilities, to provide the Uzbek-speaking audience with accurate, reliable information over long distances.

Based on the conclusions, the following recommendations have been developed:

- Given the complex nature of the religious and spiritual processes related to cyberspace and Islam, it is necessary to develop ways of identifying and addressing the social, political and technical issues that are relevant to them. For this purpose, it is desirable to carry out extensive research on legal, political, sociological, cultural aspects of cyberspace analysis of religious processes, particularly those related to Islam;

- It is recommended to use its conclusions in outreach activities of state and public organizations in the religious and educational sphere since the solutions of

the issues presented in the dissertation can be used creatively in the analysis of events and events in the spiritual life of Uzbekistan;

- to include topics such as religious studies, sociology, social philosophy, geopolitics, the culture of information consumption and religion in cyberspace, which are taught at the higher and secondary special levels and related to religion and Islam in general;

- to prevent dissemination of increasing the spread of extremist and terrorist information in the virtual world among the public, alternatively increasing the scope and appeal of spiritual and enlightenment information related to Islam is now a requirement. To do this, it is necessary to increase the disciplinary practice of religious leaders in cyberspace regularly;

- The processes associated with Islam in cyberspace are complex and contradictory, requiring regular socio-historical analysis. From this point of view, it is necessary to include in the curriculum of the Faculty of Islamic Studies of the International Islamic Academy of Uzbekistan a particular course "Islam and digital technologies".

As a general conclusion, it is important to emphasize that the deepening of the theoretical aspects of Islamic processes in cyberspace is an important prerequisite for the effectiveness of practical efforts to combat religious fanaticism, extremism, terrorism and strengthen religious stability in the digital world.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01
ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА
МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА**

АБДУЛЛАЕВА МОХИРА ЗАХИДЖАНОВНА

**КИБЕРПРОСТРАНСТВО И ИСЛАМСКИЕ
РЕЛИГИОЗНО-ДУХОВНЫЕ ПРОЦЕССЫ**

07.00.04 –Религиоведение

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD)
ПО ИСТОРИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Ташкент-2020

Тема диссертации на соискание ученой степени доктора философии (PhD) по историческим наукам зарегистрирована Высшей аттестационной комиссией при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером B2018.1.PhD/Tar287.

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистана.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекский, английский, русский (резюме)) вложен в веб-сайт Научного совета (www.iiau.uz) а также в информационно-образовательном портале «ZiyoNet» (www.ziyo.net).

Научный руководитель: **Мунавваров Зохидулло Иномходжаевич**
доктор политических наук, профессор

Официальные оппоненты: **Бабаджанов Бахтиёр Мираимович**
доктор исторических наук, профессор

Каххарова Матлюба Манофовна
доктор философских наук, профессор

Ведущая организация: Национальный университет Узбекистана

Защита диссертации состоится «_____» _____ 2020 года в _____ часов на платформе Головного научно-методического центра в виде онлайн заседания Научного совета DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана. (Адрес: 100011, г.Ташкент, ул.А.Кадыри, дом №11, Тел.: (99871) 244 00 56, Факс: (99871) 244 00 65, e-mail: info@iiau.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана. (зарегистрирована под № _____). (Адрес: 100011, г.Ташкент, ул.А.Кадыри, дом №11, Тел.: (99871) 244 00 56, Факс: (99871) 244 00 65, e-mail: info@iiau.uz).

Автореферат диссертации разослан «_____» _____ 2020 года.

(реестр протокола рассылки № ____ от «_____» _____ 2020 года).

Ш.А.Ёвқочев

Председатель научного совета по
присуждению ученых степеней, д.п.н.,
профессор

Д.А.Рахимджанов

Ученый секретарь научного совета по
присуждению ученых степеней, к.и.н.,
доцент

З.М.Исламов

Председатель научного семинара при
научном совете по присуждению
ученых степеней, д.фил.н., профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования: изучение исламских религиозно-духовных процессов в киберпространстве.

Объектом исследования выбраны религиозно-духовные процессы, связанные с религией ислам в киберпространстве.

Предметом исследования были определены веб-сайты домена “uz”, также исламские мобильные приложения на узбекском языке.

Методы исследования. При проведении исследований использовались такие методы, как научное описание, теоретический анализ, наблюдение, статистическая обработка информации, сравнение.

Соответствие исследования с приоритетными направлениями развития науки и технологий Республики. Данное исследование выполнено в рамках приоритетного направления Агентства науки и технологии Республики Узбекистан. I. «Формирование системы инновационных идей и пути их внедрения в социальном, правовом, экономическом, культурном, духовно-просветительском развитии информационного общества и демократического государства».

Научная новизна исследования состоит в следующем:

- научно обоснование теоретико-методологических основ религиозно-духовных процессов в киберпространстве;
- дана авторская позиция понятию “киберфетва” в “информационном обществе”;
- освещена трансформация “киберджихада” и кибертерроризма в “web-технологии”;
- сравнительно проанализирована просветительская деятельность исламских веб-сайтов домена “uz”;
- разработаны научно-практические рекомендации по воспитанию культуры “кибергигиены” и по влиянию онлайн-среды на молодежь.

Апробация результатов исследования. По теме диссертации было опубликовано 15 научных работ, в том числе, 1 научно-практическое учебное пособие, 8 научных статей (6 в республиканских, 2 в зарубежных) журналах, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан для публикации основных научных результатов исследований.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованных источников и литературы, приложения. Объем диссертации составляет 130 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

I бўлим (part 1; 1 часть)

1. Абдуллаева М.З. Кибермаконда диний жараёнлар // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахбороти. – Тошкент, 2017. - № 3. – Б. 18-21. (07.00.00; № 21).
2. Абдуллаева М.З. Кибермаконда ўсмирлар фаолияти: таҳдидлар ва химоя // Мактаб ва ҳаёт. – Тошкент, 2017. - № 8. – Б. 2-6. (13.00.00; № 4)
3. Абдуллаева М.З. Кибермакондаги диний жараёнларни ўрганишдаги ёндашувлар // Ўзбекистон халқаро ислом академияси илмий таҳлилий ахборот. – Тошкент, 2018. - № 1. – Б. 60-65. (07.00.00; № 21)
4. Абдуллаева М.З. “Ахборотлашган жамият”да киберфатволарнинг ўрни // Имом Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2019. - № 1. – Б. 44-46. (07.00.00; № 17)
5. Абдуллаева М.З. Кибермакондаги хатарлар // Маънавий ҳаёт. – Тошкент, 2019. - № 2. – Б. 100-101. (07.00.00; № 19)
6. Абдуллаева М.З. Анализ самых посещаемых исламских сайтов Узбекистана // Бюллетень «Россия и мусульманский мир». – Москва, 2019. - № 4. – С. 49-54 (07.00.00; № 29)
7. Абдуллаева М.З. “uz” домени веб сайтларида ислом динига оид маърифий фаолият // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. – Тошкент, 2019. - № 3. – Б. 111-117 (07.00.00; № 15)
8. Abdullaeva M.Z. Media space of domain UZ (on the example “islom.uz”) // International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science. –Philadelphia (USA), 2019. - № 10. – P. 56-59. (№5; Global Impact Factor: 1,500)

II бўлим (part 2; 2 часть)

9. Абдуллаева М.З. “Кибермаконда дин” тарихи // Диншуносликнинг долзарб муаммолари. X тўплам. Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: ТИУ, 2018. – Б. 35-36.
10. Алимов Б., Тошпўлатова Н., Абдуллаева М., Арифханова С. Оммавий ахборот воситаларида зўравон экстремизм, радикализм. Ўқув амалий қўлланма. – Тошкент: Vaktoria press, 2019. – 144 б.
11. Абдуллаева М.З. Ислом динига оид “UZ” доменларида диний бағрикенглик масалаларининг ёритилиши // Бағрикенглик – ўзаро ишончни ривожлантиришнинг воситаси сифатда. Халқаро илмий анжуман материаллари. – Тошкент: ЎЗМУ, 2018. – Б. 53-56.
12. Абдуллаева М.З. Кибермакондаги таҳдидлардан химоя усуллари // Замонавий жамиятда инновацион тараққиёт ва ижтимоий-гуманитар фанлар

интеграцияси. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент: ЎзХИА, март 2019. – Б. 44-45.

13. Абдуллаева М.З. Кибермакондаги мобил диний иловалар таснифи // Диншуносликнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси. – Тошкент: ЎзХИА, апрель 2019. – Б. 44-45.

14. Абдуллаева М.З. Онлайн мухитда ёшларни химоя қилиш усуллари // Глобаллашув шароитида тинчлик ва барқарорликка таҳдид солувчи ғоявий, мафкуравий ва ахборот хуружларига қарши курашишнинг замонавий усуллари яратиш. Республика илмий-амалий конференцияси. – Тошкент: ТТЙМИ, 2019 йил, апрель. – Б. 101-103.

15. Абдуллаева М.З. “UZ” доменидаги онлайн фатво сайтлари таҳлили // Religion – science – society: problems and prospects of interaction: materials of the IX international scientific conference. – Prague: Vedecko vydavtelske centrum “Sociosfera-CZ”, 2019. – Б. 17-19.